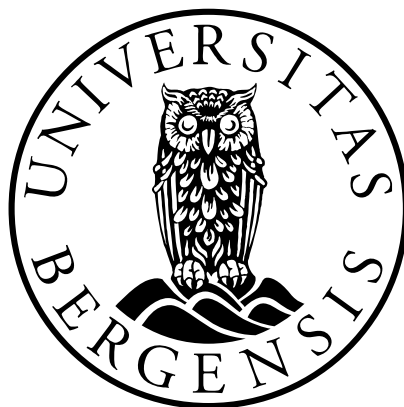

Barns bruk av religiøse plagg og symboler

*Statens mulighet til å gripe inn i barns rett til fri
religionsutøvelse i den offentlige skolen*

Kandidatnummer: 184

Antall ord: 14618

JUS399 Masteroppgave
Det juridiske fakultet

UNIVERSITETET I BERGEN

1. juni 2018

Innholdsfortegnelse

Innholdsfortegnelse	1
1 Innledning	2
1.1 Tema og aktualitet	2
1.2 Avgrensninger	3
1.2.1 Barn i grunnskolen	3
1.2.2 Religiøse symboler og klesplagg.....	3
1.2.3 Religionsfrihet	4
1.3 Rettskilder og metode	4
1.3.1 Innledning.....	4
1.3.2 FNs barnekonvensjon artikkel 14.....	5
1.3.3 Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen artikkel 9.....	7
1.4 Fremstillingens oppsett	8
2 Barns rett til fri religionsutøvelse	10
2.1 FNs Barnekonvensjon artikkel 14	10
2.2 Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen artikkel 9.....	12
3 Statens mulighet til å begrense barns rett til fri religionsutøvelse	14
3.1 Innledning	14
3.2 Vilkår for inngrep	17
3.2.1 Hjemmel i lov	17
3.2.2 Legitimt formål	18
3.2.3 Nødvendig i et demokratisk samfunn.....	20
3.3 Forbud mot religiøse plagg og symboler i klasserommet i den offentlige grunnskolen .	22
3.3.1 Hjemmel i lov	22
3.3.2 Legitimt formål	24
3.3.3 Nødvendig i et demokratisk samfunn.....	25
4 Avslutning	42
Litteraturliste.....	44

1 Innledning

1.1 Tema og aktualitet

Det skal i denne avhandlingen redegjøres for statens mulighet til å innføre forbud mot bruk av religiøse plagg og symboler på barn.

De siste årene har det både i mediebildet, og på det politiske plan, vært flere debatter om barn som blir ikledd religiøse symboler og plagg. Innvandringen til Norge har ført med seg et mangfold av religioner, og en utløsende faktor for diskusjonen har vært nettopp i tilknytning til utøvelsen av disse. En stor del av den pågående debatten har hovedsakelig omhandlet barns bruk av religiøse klær ved praktiseringen av islam. Det anses imidlertid ensidig bare å diskutere, og kritisere, én religion og deres bruk av religiøse plagg. Religiøse symboler og plagg tas i bruk av barn i mange religioner, om enn med forskjellig synlighet.

Debatten fremkaller følgelig generelle spørsmål rundt barns individuelle rett til religionsfrihet og selvbestemmelse. Redegjørelsen vil fokusere nettopp på dette, samt i hvor stor grad friheten beskytter deres bruk av religiøse plagg og symboler. Som vi vil se er ikke retten til frihet i religion absolutt, og staten har mulighet til å gjøre inngrep i den på bestemte vilkår.

Barn er en sårbar og utsatt gruppe som skal få vernet sine grunnleggende rettigheter på lik linje som voksne. Når det gjelder religion og overbevisning, er det imidlertid slik at barnets selvbestemmelse og frie valg på dette området må anses å utvikle seg etterhvert som barnet vokser og blir i stand til å ta avgjørelser på eget grunnlag. Et spørsmål som kan oppstå i denne sammenheng er hvordan barnets gradvise utvikling av selvbestemmelse og rett til å bli hørt, påvirker statens mulighet til å begrense deres religionsfrihet ved å forby bruk av religiøse symboler og plagg.

1.2 Avgrensninger

1.2.1 Barn i grunnskolen

I FNs barnekonvensjon er “barn” definert som ethvert menneske under 18 år i artikkel 1. I denne fremstillingen har jeg imidlertid valgt å avgrense slik at drøftelsene vil rette seg mot *barn i grunnskolealder*, som vanligvis er i aldersgruppen 5 til 16 år. For å begrense mengden av drøftelser har jeg også funnet det nødvendig med en stedlig avgrensning, og aldersgruppen har gjort det naturlig å rette oppgaven mot muligheten for inngrep i den *offentlige grunnskolen*. Herunder vil det fokuseres på muligheten for et forbud i undervisningssituasjonen i det tradisjonelle klasserommet, da det er her elevene oppholder seg mest. Det avgrenses følgelig mot gymtimer, skoleturer, pauser, friminutt o.l., hvor andre hensyn gjerne vil gjøre seg gjeldene.

Barn har både rett og plikt til grunnskoleopplæring, og de aller fleste vil derfor oppholde seg minst 10 år i skolen.¹ I opplæringslova² følger det at formålet med grunnskoleopplæringen blant annet er å utvikle elevenes kunnskap og holdninger for å kunne mestre livene sine, og videre skal opplæringen gi innsikt i kulturelt mangfold og det å vise respekt for andres overbevisning.³ Plikten til grunnskoleopplæring, og formålene for opplæringen gjør det interessant å se på betydningen av bruk av religiøse symboler og klesplagg her, og hva et eventuelt forbud mot dette vil bety for barna. Oppgaven tar for seg barns rett, og det avgrenses følgelig mot lærernes rett til religionsvern.

1.2.2 Religiøse symboler og klesplagg

¹ Sett bort fra barn som får privat hjemmeopplæring

² Lov 17. juli 1998 om grunnskolen og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova)

³ Opplæringslova § 1-1 fjerde og femte ledd

Oppgaven omhandler barns bruk av religiøse symboler og klesplagg. Det finnes flerfoldige symboler og plagg som hører til de forskjellige religioner. Eksempler på dette kan være korset innenfor kristendommen, hijab, niqab og burka innenfor islam, hodeplagget kipka innenfor jødedommen og turban innenfor sikhismen. Utgangspunktet for oppgaven er å se på muligheten for et forbud mot alle plagg og symboler som typisk brukes for å markere tilhørighet til en bestemt religion. Hensynene som kan begrunne et forbud kan imidlertid tenkes å få forskjellig vekt alt ettersom hvilket symbol man ser på. Dette kan gjøre det nødvendig med konkrete drøftelser under særskilte symbol.

1.2.3 Religionsfrihet

Norge har bestemmelser både i Grunnloven og i internasjonale konvensjoner vi er bundet av, som omhandler rett til religionsfrihet. Ingen av disse gir imidlertid noen veiledning om hva som menes med ”religion”. Dette vil heller ikke bli gått nærmere inn på, da det problematiske i oppgaven vil være religionsfrihetens rekkevidde når det gjelder religiøse symboler og klesplagg. Den europeiske menneskerettighetskonvensjon artikkel 9.1 beskriver at retten til religionsfrihet omfatter ”*frihet til å skifte sin religion eller overbevisning, og frihet til å enten alene eller sammen med andre og såvel offentlig som privat å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning*”. Det aktuelle i denne oppgaven vil være retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning – altså retten til *fri religionsutøvelse*.

Retten til religionsfrihet er i praksis ofte blitt sett i sammenheng med retten til privatliv, som man finner både i Grunnloven og den europeiske menneskerettighetskonvensjonen. Dette understreker religionsfrihetens svært private og personlige preg, og gir et tegn på forsiktighet ved begrensninger i rettigheten. Som oppgaven senere vil vise er den personlige troen en absolutt rettighet som ikke kan gjøres inngrep i. Det er imidlertid den fysiske og ytre religionsfriheten som staten i visse tilfeller finner nødvendig å begrense. Oppgaven vil altså ta for seg muligheten staten har til å gjøre begrensninger i barns rett til fri religionsutøvelse.

1.3 Rettskilder og metode

1.3.1 Innledning

Målet med oppgaven er å finne ut om gjeldende norsk rett åpner for at staten kan gjøre inngrep i barns rett til fri religionsutøvelse. De rettslige kildene som blir brukt i denne oppgaven vil følgelig være kilder som sier noe om hvordan barns rett til religionsfrihet er å forstå, og hvordan vilkårene for inngrep i rettigheten er blitt tolket. Drøftelsen av disse vil deretter være utgangspunktet for en vurdering av statens mulighet til å innføre forbud mot religiøse symboler på barn i den offentlige grunnskolen.

Retten til religionsfrihet finner vi som nevnt flere steder i det norske regelverket. Grunnloven § 16 slår fast at ”*Alle innbyggere i riket har fri religionsutøvelse*”. Videre har Norge ratifisert flere internasjonale konvensjoner som inneholder samme rettighet. Både den europeiske menneskerettighetskonvensjonen (EMK) art. 9.1, FNs konvensjon om barnets rettigheter (barnekonvensjonen, BK) art. 14.1 og FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter (SP) art. 18.1 inneholder en rett til ”*tankefrihet, samvittighetsfrihet og religionsfrihet*”. Disse konvensjonene gjelder som norsk lov etter menneskerettsloven⁴ § 2. Videre følger det av lovens § 3 at bestemmelsene i disse konvensjonene skal ”*ved motstrid gå foran bestemmelser i annen lovgivning*”. Dette betyr at de nevnte konvensjonene står i en særstilling, og har en slags semikonstitusjonell karakter, da de vil få forrang dersom det er motstrid mellom reglene her og regler i alminnelig lov.

I denne fremstillingen vil jeg i hovedsak fokusere på bestemmelsene i EMK og barnekonvensjonen, samt praksis som knytter seg til disse. Videre har jeg brukt både norsk og internasjonal juridisk litteratur som hjelp for å forstå og tolke konvensjonene. Justisdepartementets lovavdeling har også kommet med tolkningsuttalelser som omhandler de relevante bestemmelsene i EMK og barnekonvensjonen. Disse har jeg ansett som en rettskilde på lik linje med juridisk litteratur, hvor innholdet sier noe om hvordan rettskildene kan forstås.

1.3.2 FNs barnekonvensjon artikkel 14

⁴ Lov 21. mai 1999 om styrking av menneskerettighetenes stilling i norsk rett

FNs konvensjon om barnets rettigheter ble en del av norsk lov ved menneskerettighetsloven i 2003. FN mente at en egen konvensjon for barn ville kunne avklare spørsmål der det var tvil om hvordan de generelle menneskerettighetsbestemmelsene var å forstå ovenfor barn. Det ble hevdet at siden barn er en særlig sårbar og utsatt gruppe hadde de krav på spesiell beskyttelse. De generelle bestemmelsene i andre konvensjoner ble på flere områder ansett å være utilstrekkelige til vern av barns spesielle behov. En egen barnekonvensjon mente de ville gi økt fokus på disse spesielle behovene og barns rettigheter.⁵

I tilknytning til de forskjellige menneskerettighetskonvensjoner, er det blitt opprettet en rekke organer som har som oppgave å føre tilsyn med medlemsstatenes etterlevelse av konvensjonene.⁶ Tilknyttet FNs barnekonvensjon er overvåkingsorganet *barnekomiteen* blitt opprettet. FN-konvensjonenes organer består av mennesker med stor fagkunnskap innen konvensjonenes område, og gjennom utredningsarbeid har disse myndighet til å overføre sin kompetanse. Dette arbeidet resulterer i såkalte ”general comments”. Disse kommentarene inneholder uttalelser som presiserer, forklarer og avgrenser bestemmelsene i konvensjonen.⁷ Kommentarene er ikke rettslig bindende for konvensjonenes medlemsstater, men er å anse som gode retningslinjer for forståelsen og anvendelsen av konvensjonen.

I folkerettslig litteratur er komiteenes overvåkingspraksis blitt lagt til grunn å være sentrale ved tolkning av konvensjonene.⁸ Dette er også lagt til grunn i norsk litteratur, ut fra det faktum at overvåkingsorganene i det hele tatt ble etablert.⁹ Høyesterettpraksis har imidlertid hatt noe forskjellig tilnærming når det gjelder hvordan man avgjør den rettskildemessige vekten på FN-komiteenes uttalelser. I rt. 2008 s. 1764 ble det vurdert hvilken vekt domstolen skulle legge på uttalelser fra FNs menneskerettighetskomité. Dette er overvåkingsorganet som er tilknyttet FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter. Her kom de til at en tolkning gjort av disse måtte ha ”betydelig vekt som rettskilde”¹⁰. I rt. 2009 s. 1261 måtte den rettskildemessige vekten av en generell kommentar fra barnekomiteen vurderes. Her kom

⁵ Redd barna, Grøslund (1993) s. 13

⁶ Høstmølingen (2012) s. 81

⁷ *Ibid* s. 85

⁸ Strand (2012) s. 84

⁹ *Ibid*

¹⁰ Rt-2008-1764 avsnitt 76

høyesterett til at det ved avgjørelsen av hvilken vekt uttalelsene skulle gis, måtte det særlig vurderes om ”uttalelsen må ses som en tolkningsuttalelse, eller mer som en tilråding om optimal praksis”¹¹. Videre må det vurderes om ”uttalelsen passer på det aktuelle faktum og rettsområde”¹². Her måtte altså komiteens vekt vurderes ut fra det konkrete tilfellet, og ikke anses å generelt ha betydelig vekt. Metoden høyesterett bruker i sistnevnt dom slutter også Strand seg til i sin bok.¹³ Ut fra dette må det anses å være på det rene at uttalelsene fra FN-komiteene er av rettskildemessig betydning. Jeg slutter meg imidlertid til at det kan være rimelig å vurdere i hvert enkelt tilfelle hvor stor overføringsverdien er, ut fra om de passer til den konkrete saken.

Artikkel 14 i barnekonvensjonen er inspirert av FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter art. 18. Forskjellen er at BK art. 14 eksplisitt skulle rette seg mot barn for å understreke at også de har rett på vern rundt sin religionsfrihet.¹⁴ Det er i juridisk litteratur blitt hevdet at BK art. 14 må tolkes i lys av SP art. 18, og at SPs overvåkingsorgan sin praksis er en relevant tolkningsfaktor når man skal tolke og forstå BK art. 14.¹⁵ SP og uttalelser fra menneskerettighetskomiteen vil derfor også være aktuelle i tolkninger av BK.

1.3.3 Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen artikkel 9

Innholdet i religionsfriheten etter EMK art. 9 i stor skala blitt tolket og utpenslet i konvensjonens overvåkingsorgan, den europeiske menneskerettighetskonvensjonen (EMD). De har myndighet til å foreta autorative tolkninger av bestemmelsene i EMK. Dette innebærer at avgjørelser i Høyesterett innenfor menneskerettsspørsmål, kan appelleres inn for og bli overprøvd av EMD.¹⁶ En rekke høyesterettsdommer¹⁷ har ført til at det i dag er sikker rett at bestemmelsene i EMK skal forstås på den måten EMD tolker dem i sin praksis. Uttalelser

¹¹ Rt-2009-1261 avsnitt 44

¹² *Ibid*

¹³ Strand (2012) s. 95

¹⁴ Brems (2006) s. 1-2 og Köhler-Olssen(2012) s. 56

¹⁵ Brems (2006) s. 2 og Köhler-Olssen (2012) s. 57

¹⁶ Lindholm (2004) s. 179

¹⁷ Se blant annet rt-2000-996 og rt-2005-833

herifra vil derfor være en viktig rettskilde i denne oppgaven, for å kartlegge innholdet i religionsfriheten, og hvor langt muligheten for begrensninger i rettigheten rekker.

Avgjørelser i EMD er bindende for den staten som avgjørelsen retter seg mot. For andre medlemsstater av konvensjonen vil avgjørelsen imidlertid ikke ha rettskraft. Avgjørelsene har likevel rettskildemessig betydning, og er en kilde det kan dras argumenter ut i fra.¹⁸ Det finnes ikke avgjørelser fra EMD som angår legitimiteten av forbud mot religiøse plagg og symboler, som retter seg mot Norge. Det finnes imidlertid avgjørelser som gjelder dette temaet, som retter seg mot andre land. Her vil det være av betydning for oppgaven hvordan domstolen har tolket innholdet i rettigheten til religionsfrihet. Videre vil det være relevant å se på hvilke krav de stiller under unntaksvilkårene, og hvilke argumenter de har ansett som legitime i drøftelsen av om disse er oppfylt. Her kan det imidlertid finnes argumenter som særlig retter seg mot situasjonen og oppbygningen av det spesifikke landet som dommen retter seg mot, og man må her se om slike argumenter kan ha overføringsverdi til Norge.

1.4 Fremstillingens oppsett

I fremstillingen videre vil det i kapittel 2 gjøres rede for innholdet i barns religionsfrihet i FNs barnekonvensjon og EMK. Det vil her drøftes hvor langt vernet innen religionsfriheten rekker, og om denne omfatter barns bruk av religiøse symboler og plagg. Videre vil jeg i begynnelsen av kapittel 3 gi en kort redegjørelse av vilkårene som oppstilles for at staten skal kunne gjøre inngrep i retten til fri religionsutøvelse. Jeg vil si noe om innholdet i disse, og særlig om hvordan vilkårene i EMK er blitt tolket av EMD.

Hovedvekten i oppgaven vil ligge på drøftelsen av om et forbud mot barns bruk av religiøse plagg og symboler i den offentlige skolen kan oppfylle de nevnte unntaksvilkårene. Her vil det som nevnt avgrenses til hensyn som gjør seg gjeldende i det tradisjonelle klasserommet. Det vil på dette punkt være størst fokus på nødvendighetsvurderingen, da det per dags dato

¹⁸ Høtsmælingen (2012) s. 98

ikke finnes en bestemmelse som hjemler et forbud, og videre vil vilkårene om legitimt formål og nødvendighet i stor grad være sammenfallende. Dette vil forklares ytterligere under kapittel 3.

2 Barns rett til fri religionsutøvelse

2.1 FNs Barnekonvensjon artikkel 14

Det følger av barnekonvensjonens artikkel 14.1 at konvensjonens parter ”skal respektere barnets rett til tankefrihet, samvittighetsfrihet og religionsfrihet”. Denne rettigheten er ansett som en av de grunnleggende menneskerettigheter, og er i tillegg nedfelt i både FN-konvensjonen om sivile og politiske rettigheter art. 18 og den europeiske menneskerettighetskonvensjonen art. 9. Barn har som følge en rett til religionsfrihet med grunnlag i flere forskjellige konvensjoner. Ved å ta denne grunnleggende rettigheten inn i barnekonvensjonen også, markerer dette at barn har en selvstendig rett til religionsfrihet. En slik rettighet vil gjelde både i forhold til staten, og også i forhold til egne foreldre.¹⁹ Spørsmålet er om religionsfriheten barn har etter barnekonvensjonen også beskytter barns bruk av religiøse symboler og plagg i den offentlige grunnskolen.

Naturlig språklig forståelse av bestemmelsen taler for at den er ment å beskytte barns rett til å tro på det de vil, og å utøve en slik tro på den måten barnet ønsker. Denne forståelsen underbygges av artikkelens tredje ledd som stadfester at friheten til å ”gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kan bare undergis de begrensninger som er fastsatt ved lov og som er nødvendige for å beskytte offentlig trygghet, orden, helse eller moral eller andres grunnleggende rettigheter og friheter”. Også statens plikt til å ”respektere” barnets religionsfrihet etter første ledd må ses i lys av bestemmelsens tredje ledd. Når en ser disse i sammenheng, er det naturlig å forstå bestemmelsen slik at staten også må respektere måten barnet gir uttrykk for sin religion på i det ytre. Fra en slik forståelse kan ikke staten gripe inn i hverken valg av personlig, indre tro, eller den aktive utøvelsen av denne. Dette må i så fall skje på visse vilkår. Det må bemerkes at muligheten for å gjøre begrensninger i rettigheten, som følger av tredje ledd, kun retter seg mot det å ”gi uttrykk for sin religion eller overbevisning”. Aspektene ved religionsfriheten som ikke vedrører det å gi uttrykk for religion er altså absolutte rettigheter, som ikke kan begrenses.²⁰

¹⁹ Redd barna, Grøslund (1993) s. 137

²⁰ Brems (2006) s. 19

Ordlyden i artikkel 14.1 er knapp, og gir ikke i seg selv et godt svar på hva retten til religionsfrihet, og retten til å uttrykke denne, omfatter. Dette skyldes blant annet at det under forhandlingene om konvensjonen var store uenigheter om innholdet i bestemmelsen.²¹ Ut fra det ovenstående forstås imidlertid artikkel 14 slik at den ikke bare beskytter friheten til en passiv, indre tro, men også friheten til aktivt å gi uttrykk for sin religion og overbevisning for omverdenen. Det er nærliggende å trekke ordlyden i den retning at dette innebærer uttrykk i form av bruk av religiøse plagg og symboler. I en tolkningsuttalelse fra Lovavdelingen fra 2010 legger også de til grunn at det ut fra tredje ledd må anses klart at barnekonvensjonen gir et vern for ”adgangen til å gi uttrykk for ens religion eller overbevisning, blant annet gjennom bruk av religiøse hodeplagg og symboler”²². Dette trekker i retning av BK art. 14 omfatter frihet til å gi uttrykk for sin religion ved å bruke religiøse plagg og symboler.

Videre er BK artikkel 14, som nevnt i punkt 1.3.2, inspirert av SP artikkel 18, og i juridisk litteratur menes det at det ikke er noen grunn til å tolke innholdet i det å uttrykke sin religion forskjellig mellom disse.²³ SP art. 18 er mer beskrivende når det gjelder innholdet i religionsfriheten, og det følger av første ledd andre punktum at den innebærer en ”*frihet til alene eller sammen med andre, offentlige eller private, å utøve sin religion eller tro gjennom gudstjeneste, iakttagelse av religiøse skikker, andaktsøvelser og undervisning*”.

Menneskerettighetskomiteen har i sin General Comment No. 22 uttalt at ”(t)he observance and practice of religion or belief may include (...) such customs as (...) the wearing of distinctive clothing or head coverings (...)”²⁴. De mener altså at det å manifestere sin religion ved “iakttagelse av religiøse skikker” og “andaktsøvelser” omfatter bruk av religiøse klær og hodeplagg. Barnekomiteen har også uttalt i en ”Concluding observation” av Tunisia i 2002, at de mente retten til religionsfrihet ikke var fullstendig oppfylt når landet hadde reguleringer som forbød bruk av hodeslør på jenter i skolene.²⁵ Som nevnt er ikke disse uttalelsene bindende for konvensjonenes medlemsstater, men de er å anse som veiledende for forståelsen av bestemmelsene. Selv om uttalelsene ikke sier noe om hvilke særskilte symboler og klær

²¹ *Ibid* s. 18-19

²² JDLOV-2010-3839 punkt 2.6.1

²³ Brems (2006) s. 20

²⁴ CCPR/C/21/Rev.1/Add.4 (avsnitt 4)

²⁵ CRC/C/15/Add.181 (avsnitt 29)

som omfattes av bestemmelsen, er det naturlig å legge til grunn at bruk av alle slags symboler og klær som er ment å uttrykke tilknytning til religion er vernet. Kommentarene taler derfor også for at religiøse plagg og symboler er beskyttet av både BK art. 14 og SP art. 18. Det følger videre av SP art. 18 at friheten til utøvelse gjelder i det ”offentlige”, og det må derfor anses nærliggende at beskyttelsen av religionsfriheten også favner om slik bruk i den offentlige grunnskolen.

Som følge av ovenstående drøftelser taler både barnekonvensjonens ordlyd, og uttalelsene fra FN-komiteene, for at religionsfriheten barn har etter barnekonvensjonen beskytter barns bruk av religiøse symboler og plagg i den offentlige grunnskolen.

2.2 Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen artikkel 9

Retten til religionsfrihet følger av konvensjonens artikkel 9.1. Det står her at ”(e)nhver har rett til (...) religionsfrihet”. Det er altså ikke tvilsomt at religionsfriheten som følger av EMK også beskytter barn, da ”(e)nhver” innehar en slik rett etter konvensjonen. I motsetning til BK art. 14 beskriver EMK art. 9.1 hva som omfattes av religionsfriheten. Om dette står det at retten omfatter ”frihet til å skifte sin religion eller overbevisning”, i tillegg til en frihet til å ”alene eller sammen med andre og såvel offentlig som privat å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning, ved tilbedelse, undervisning, praksis og etterlevelse”. Som vi ser skiller også denne bestemmelsen, i likhet med både BK art. 14 og SP art. 18, mellom den personlige retten til å tilslutte seg en religion eller overbevisning, og retten til å ”gi uttrykk for sin religion” i det offentlige rom. Skillet følger av andre ledd, hvor det fremkommer at det er retten til å gi uttrykk for sin religion det kan gjøres begrensninger i.²⁶ Dette understrekes også i EMDs dom 25. mai 1993 *Kokkinakis v. Hellas* (avsnitt 33).

²⁶ Bertelsen (2011) s. 289

Retten til religionsfrihet innebærer altså en frihet til både å ha en indre, personlig tro, men også den aktive utøvelsen av den i det offentlige rom. Spørsmålet blir om barns bruk av religiøse plagg og symbol dekkes av bestemmelsens ordlyd. Dette vil bety at bruken må være å anse som et uttrykk for religion eller overbevisning, ”ved tilbedelse, undervisning, praksis og etterlevelse”.

Drøftelsen i forrige punkt viste at menneskerettighetskomiteen har uttalt at bruk av religiøse klær og symbol omfattes av å gi uttrykk for sin religion ved ”observance and practice”. I den engelske og autentiske ordlyden til EMK art. 9.1 følger det at rettigheten verner friheten til å ”manifest his religion or belief, in (...) practice and observance”. Selv om oversettelsen til norsk er noe forskjellig i SP art. 18 og EMK art. 9, ser vi at ordlyden ordinært er den samme. Dette trekker i retning av at bestemmelsene beskytter samme typer manifestering av religion, og at bruken av religiøse plagg og symbol dermed er vernet av bestemmelsen.

EMDs dom 10. november 2005 *Leyla Sahin v. Turkey* (Leyla Sahin-dommen) omhandler et forbud mot hodeplagget hijab i et universitet i Tyrkia. For å avgjøre om bruk av hijab var beskyttet av EMK art. 9, vurderte domstolen om bruken av hijab var ”motivated or inspired by a religion or religious belief”²⁷. Formuleringen er også brukt ved senere dommer for å avgjøre samme spørsmål, blant annet i EMDs dom 4. desember 2008 *Dogru v. France* i avsnitt 47. I begge avgjørelsene kom domstolen til at bruken av det religiøse hodeplagget var vernet av religionsfriheten, og at et forbud mot det var et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning. EMDs praksis viser således at bruk av plagg og symboler dekkes av ordlyden i EMK art. 9, så lenge bruken er motivert eller inspirert av religion eller overbevisning. Siden oppgaven omhandler barns bruk av *religiøse* symboler og plagg, forutsetter den at bruken er inspirert av en religion eller overbevisning. Med denne forutsetningen er følgelig barns bruk av religiøse symboler og plagg beskyttet av EMK art. 9.

²⁷ Se dommens avsnitt 78

3 Statens mulighet til å begrense barns rett til fri religionsutøvelse

3.1 Innledning

Barnekonvensjonen art. 14 og den europeiske menneskerettighetskonvensjon art. 9 verner begge rundt barns bruk av religiøse symboler og plagg i den offentlige skolen. Dersom staten innfører reguleringer som forbyr dette, vil dette dermed være å anse som et inngrep i barns rett til fri religionsutøvelse. Et inngrep i denne friheten er imidlertid ikke uten videre ulovlig. Som vi har sett er ikke retten til fri religionsutøvelse absolutt, og dersom en begrensning i rettigheten oppfyller visse vilkår, kan staten innføre et forbud.

Det følger av BK art. 14.3 og EMK art. 9.2 at staten kan gripe inn i retten til fri religionsutøvelse, dersom begrensningene har hjemmel i lov, de skal beskytte visse angitte hensyn, og de er nødvendige. Disse vilkårene er i stor skala blitt utpenslet og tolket av EMD, og en vil her finne flere uttalelser om hvordan vilkårene skal forstås. Drøftelsene i det videre vil derfor ta utgangspunkt i EMK og EMDs praksis, da dette belyser innholdet på best måte. Det foreligger imidlertid små forskjeller mellom ordlyden på unntakene i BK og EMK, og jeg vil se på om dette får betydning for rekkevidden av vernet mot inngrep.

Av EMK art. 9.2 følger det at friheten til å gi uttrykk for sin religion bare kan ”bli undergitt slike begrensninger som er foreskrevet ved lov og er nødvendige i et demokratisk samfunn av hensyn til den offentlige trygghet, for å beskytte den offentlige orden, helse eller moral, eller for å beskytte andres rettigheter og friheter”. De oppramsede hensynene er i EMD-praksis blitt omtalt som ”aims that are legitimate”²⁸. For å kunne begrense retten stiller altså EMK opp vilkår om at inngrep må være ”foreskrevet ved lov”, de må følge et legitimt formål og de må være ”nødvendige i et demokratisk samfunn”.

²⁸ EMDs dom 26. april 1979 *Sunday Times v. the United Kingdom* punkt B

I EMD-dommen 27. mai 2013 *Eweida and Others v. the United Kingdom* uttaler domstolen at retten til religionsfrihet er et av fundamentene i et demokratisk samfunn.²⁹ Dette understreker viktigheten av å respektere og beskytte rettigheten. Gjennom både nasjonal og internasjonal rettspraksis fra EMD kan man imidlertid se at det er vanskelig å sette grensen for hvor langt et individs frihet kan gå før man må sette begrensninger for den. Dersom særskilte hensyn må beskyttes, kan dette gjøre det nødvendig å avgrense et individs religionsfrihet.

Jeg vil først gjøre rede for innholdet i de tre unntaksvilkårene generelt, og hvordan EMD har tolket disse. I punkt 3.3 vil jeg drøfte hvilke særskilte hensyn som kan tenkes å legitimere et forbud mot religiøse symboler og plagg på elevene i den offentlige skolen. Videre vil jeg se på om noen av disse hensynene gjør det nødvendig med et forbud. Hovedvekten vil som nevnt ligge på nødvendighetsdrøftelsen. Jeg vil også drøfte kort hvordan et forbud burde blitt utformet for å oppfylle vilkårene til ”hjemmel i lov”. Her finnes det ikke noen fasit, og vil derfor bære preg av rettspolitiske vurderinger.

I avgjørelsene fra EMD vil domstolene ofte gi statene som er oppe for retten en ”margin of appreciation”. Dette innebærer at medlemsstatene får en viss skjønnsmargin som får betydning for domstolens prøvingsintensitet når det gjelder konvensjonsmessigheten av statens tiltak. Skjønnsmarginen gir en mulighet til statene selv å vurdere om et tiltak er i overensstemmelse med konvensjonen, og den vil gjøre seg særlig gjeldende ved vurderingen av om et inngrep er nødvendig.³⁰ Begrunnelsen bak statens skjønnsmargin er godt forklart i EMDs dom 7. desember 1976 *Handyside v. the United Kingdom* (Handyside-dommen). Av denne følger det at de nasjonale myndighetene står i en bedre posisjon enn den internasjonale domstolen til å gi en vurdering rundt nødvendigheten av en begrensning. Det er de som på best måte kan undersøke og se på realiteten av om det foreligger et presserende samfunnsbehov som må besvares. Ut fra den informasjonen, og vurderingen, som staten gir til EMD, må domstolen avgjøre om begrunnelsene deres er relevante og tilstrekkelige, slik at de rettferdiggjør et inngrep i konvensjonsrettighetene.³¹ Selv om Norge står nærmest å vurdere nødvendigheten av et inngrep, er det altså uansett EMD som har det siste ordet. Jeg vil

²⁹ Se dommens avsnitt 79

³⁰ Sjørensen (2004)

³¹ Se dommens avsnitt 48 og 49

komme tilbake til den konkrete skjønnsmarginen i saker som oppgaven omhandler i punkt 3.2.3.

Hvor stor vekt domstolen legger på statens egne vurderinger i en sak vil variere, blant annet ut fra hvilket rettsområde det gripes inn i, og hvor tyngende inngrepet er.³² Når det gjelder saker som omhandler begrensninger på religionsfrihetens område, har EMD, i Leyla Sahin-dommen, uttalt følgende:

”Where questions concerning the relationship between State and religions are at stake, on which opinion in a democratic society may reasonably differ widely, the role of the national decision-making body must be given special importance. This will notably be the case when it comes to regulating the wearing of religious symbols in educational institutions (...)”³³.

Uttalelsen viser at de nasjonale myndighetene har blitt gitt en vid skjønnsmargin i saker som er like det som drøftes i denne oppgaven. For drøftelsen i punkt 3.3 sin del, vil dette bety en viss forsiktighet ved bruk av EMD-dommer som retter seg mot andre land i samme type spørsmål. Det må her skilles mellom hvilke argumenter fra domstolen som må anses generelle, og hvilke som knytter seg til særskilte omstendigheter i landet dommen retter seg mot.

Videre er det slik at statens mulighet til å gjøre inngrep i religionsfriheten, ikke bare begrenses av vilkårene i EMK art. 9.2 og BK art. 14.3, men ytterligere av forbudet mot diskriminering. Innenfor området religion og livssyn spiller diskrimineringsaspekter en stor rolle.³⁴ Utgangspunktet i denne avhandlingen er imidlertid statens mulighet til å oppstille et forbud som retter seg mot alle typer religiøse symboler og klær. Diskrimineringsaspektet vil derfor ikke bli særlig fremtredende i denne oppgaven.

³² Aall (2015) s. 159

³³ Se dommens avsnitt 109

³⁴ Aall (2015) s. 262

3.2 Vilkår for inngrep

3.2.1 Hjemmel i lov

Det følger av EMK art. 9.2 at et inngrep i retten til religionsfrihet må være ”foreskrevet ved lov”. Dette følger også av legalitetsprinsippet vi har i Norge, som er knesatt i §§ 96 og 113 i Grunnloven. Kravet er helt grunnleggende og essensielt i en rettsstat, og er til, blant annet, for å kunne hindre maktmisbruk, og for å skape forutberegnelighet og rettsikkerhet for borgerne. Krav til en klar og presis lovhjemmel skaper rettssikkerhet, ved at borgerne kan forutse sin rettsstilling.³⁵ Ved tale om situasjonen hvor en stat gjør inngrep i en borgers rett til religionsfrihet ved å forby bruk av religiøse plagg og symboler, vil kravet til lovhjemmel være viktig for å sikre at inngrepet har en klar forankring, som har gjort det mulig for borgeren å forutse at slike inngrep kan skje.

Menneskerettighetsdomstolen uttalte i Sunday Times-dommen³⁶ at det ut fra lovkravet springer ut to vilkår. For det første må hjemmelen være tilgjengelig, ”*adequately accessible*”³⁷. Dette innebærer at borgerne må ha hatt en adekvat mulighet til å finne og bli kjent med bestemmelsen som hjemler inngrepet. For det andre må regelen være ”*formulated with sufficient precision to enable the citizen to regulate his conduct*”³⁸. Hjemmelen må altså være tilstrekkelig presist formulert, slik at det mulig for borgerne å forstå hva regelen innebærer og hvilke konsekvenser den har.

Når konvensjonene oppstiller et krav om lovhjemmel, henspiller kravet på statens nasjonale rett. Det må foreligge en regel som er tilstrekkelig klar og forutsigbar ut i fra rettssystemet i den aktuelle stat. Det strenge lovkravet som følger av vår Grunnlov fører til at man i Norge i utgangspunktet krever formell lov ved inngrep i borgernes rettigheter.³⁹ Når kravet oppstilles i menneskerettighetskonvensjonen hvor Norge er konvensjonspart, vil dette imidlertid bety at også EMD kan overprøve om kravet er oppfylt i den aktuelle stat. En slik prøving av nasjonal

³⁵ *ibid* s. 119

³⁶ Se note 24

³⁷ Se dommens avsnitt 49

³⁸ *Ibid*

³⁹ Aall (2015) s. 148

rett vil både innebære å se på om det i det hele tatt foreligger en hjemmel, og om den eventuelle hjemmelen er tilstrekkelig klar, slik at den skaper forutsigbarhet i det nasjonale rettssystemet. For at et inngrep i barns rett til å bruke religiøse plagg og symboler i grunnskolen skal kunne være legitimt, må det følgelig foreligge en hjemmel for dette i formell lov, som er tilstrekkelig klar og presis.

3.2.2 Legitimt formål

Det følger av EMK art. 9.2 at en begrensning i friheten til å gi uttrykk for sin religion må være nødvendige i et demokratisk samfunn ”*av hensyn til den offentlige trygghet, for å beskytte den offentlige orden, helse eller moral, eller for å beskytte andres rettigheter og friheter*”. De alternative hensynene er å anse som legitime formål bak en begrensning i religionsfriheten. Ut fra praksis fra menneskerettighetsdomstolen ser man at det er et vilkår for inngripen i en rettighet at et slikt ”legitimate aim” er forfulgt, og videre blir det vurdert om begrensningen er forholdsmessig sett opp mot dette formålet.⁴⁰ I EMDs dom 1. juli 2014 *S.A.S v. France* (S.A.S-dommen) uttaler domstolen at en begrensning i rettigheten til religionsfrihet må forfølge et formål som kan ”be linked to one of those listed in this provision”⁴¹. Videre fremkommer det at de opplistede hensynene er uttømmende og skal tolkes strengt opp mot ordlyden.⁴² Domstolen forklarer i samme dom at de i tidligere praksis har brukt å være svært korte i sin vurdering av om det foreligger et legitimt formål.⁴³ Dette betyr ikke at vilkåret ikke er viktig, men at det ofte enten er lett å stadfeste eller at partene ikke er uenige om dette.⁴⁴ I stedet er det ofte spørsmålet om det legitime formålet er forholdsmessig med inngrepet som er gjenstand for størst drøftelse.

BK art. 14.3 inneholder for det meste formål som er likelydende som de som er oppramset i EMK art. 9.2, men de er ikke fullstendig sammenfallende. I stedet for beskyttelse av den ”offentlige orden”, bruker BK kun ordlyden ”orden”, og i stedet for beskyttelse av ”andres rettigheter og friheter”, finner vi i FN-konvensjonen ”andres grunnleggende rettigheter og

⁴⁰ Se punkt 3.2.3 om dette

⁴¹ Se dommens avsnitt 113

⁴² *Ibid*

⁴³ Se dommens avsnitt 114

⁴⁴ Se som eksempel *Leyla Sahin v. Turkey* avsnitt 99

friheter”. Samme ordlyd som i BK finner vi også i SP art. 18.3. Denne forskjellen i ordlyd mener Köhler-Olsen at trolig ikke har noen stor betydning.⁴⁵ Dette begrunner hun i at EMD er blitt kritisert for at de gir en lite utfyllende vurdering om hvorvidt en begrensning i en rett anses å forfølge et legitimt formål, og samme kritikk er også blitt rettet mot menneskerettighetskomiteens praksis. Av dette slutter hun at formålet med et inngrep dermed ikke nødvendigvis må være fullstendig sammenfallende med formålene som følger av bestemmelsene. Dette understreker også Brems, ved at hun i sin litteratur skriver at når et overvåkingsorgan finner at det har skjedd ett ulovlig inngrep i en rettighet, er dette nesten aldri basert på at begrensningen ikke fremmer ett av de oppramsede formålene, men som oftest på vurderingen av om inngrepet er forholdsmessig sett opp mot formålet.⁴⁶

Forskjellen i ordlyd mellom konvensjonene har muligens ikke i praksis fra EMD og FN-komiteene gitt seg ut for å innebære en innholdsmessig forskjell. Det kan imidlertid anses slik at det blir for ”enkelt” å trekke den slutningen ut fra at vurderingene til overvåkingsorganene er snevre på dette punkt. Hvis en ser på formålet ”andres rettigheter”, som i BK er formulert ”andres *grunnleggende* rettigheter” (min kursivering), kan en naturlig forståelse av ordlyden trekke i retning av at det foreligger en forskjell i terskel. Konseptet går ut på det samme, men det bør ikke ignoreres at ordlyden i BK må anses vesentlig strengere enn i EMK. Etter barnekonvensjonen er det ikke nok at det går utover andres, generelle rettigheter, men det må gå utover helt grunnleggende rettigheter. Dette vil kunne betraktes å innebære at barn har et bedre vern av sin rett til fri religionsutøvelse etter BK, enn etter kun EMK. Høstmælingen skriver også i sin bok at ordlyden i FN-konvensjonene må innebære at ”andre individer må tåle mer fra sine medmennesker når det gjelder spørsmål om religion og overbevisning”⁴⁷, enn de må etter ordlyden i EMK.

Forskjellen i ordlyd mellom EMK og BK har muligens ikke hatt stor innflytelse på utfallet i domstolenes, og komiteenes, vurderinger. Ut fra det ovenstående må det likevel anses å være riktig tilnærming å legge til grunn at ordlyden i BK, og SP, indikerer at konvensjonenes forfattere må ha hatt formål om å garantere en sterk beskyttelse av denne rettigheten. Dette

⁴⁵ Köhler-Olsen (2010) s. 410

⁴⁶ Brems (2006) s. 34

⁴⁷ Høstmælingen (2012) s. 259

uttrykker også Brems i sin litteratur.⁴⁸ Dette bør tas hensyn til når man skal avgjøre om det foreligger et ”legitimate aim”.

3.2.3 Nødvendig i et demokratisk samfunn

Det følger av den europeiske menneskerettighetskonvensjonen art. 9.2 at begrensninger i friheten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning må være ”nødvendige i et demokratisk samfunn”. Ordlyden trekker i retning av at et inngrep i rettigheten er legitimt dersom det er nødvendig for å beskytte demokratiske verdier. Videre peker ordet ”nødvendig” i retning av at inngrep kun kan skje dersom disse verdiene ikke blir beskyttet hvis begrensningen ikke skjer. Innholdet i vilkåret er i stor skala blitt tolket og utpenslet av den europeiske menneskerettighetsdomstolen. I EMDs dom 24. mars 1988 *Olsson v. Sweden (No. 1)* (Olsson-dommen) avsnitt 67 uttaler de at vilkåret inneholder et krav om at det må foreligge et ”pressing social need”, og at inngrepet må være ”proportionate to the legitimate aim pursued”. Det må altså skje en proporsjonalitetsvurdering mellom inngrepets styrke og betydning, og hensynet inngrepet er ment å ivareta. Videre er det presisert i EMDs praksis at nødvendighetskravet ikke krever at et inngrep er uunnværlig, men at det heller ikke er nok at begrensningen bare er nyttig eller ønskelig.⁴⁹ Som vi så i innledningen i punkt 3.1 blir statene tildelt en vid skjønnsmargin i saker som omhandler begrensninger i retten til bruk av religiøse hodeplagg.

Barnekonvensjonen art. 14.3 stiller vilkår om at eventuelle begrensninger i retten til religionsfrihet må være ”nødvendige” for å beskytte de opplistede formål, og ikke at de må være ”nødvendige i et demokratisk samfunn”. Det samme gjelder SP art. 18.3. Et spørsmål blir om denne forskjellen i ordlyd har noen betydning.

Ut fra ordlyden kan forskjellen i vilkårene gi en tanke om at FN-konvensjonene stiller strengere krav til inngrep enn hva EMK gjør. Etter BK og SP må inngrepet være nødvendig

⁴⁸ Brems (2006) s. 34

⁴⁹ Se Handyside-dommen avsnitt 48

generelt sett, og det er ikke nødvendigvis nok at det ”bare” beskytter demokratiske verdier. Dette kan tyde på en strengere terskel for å anse en begrensning som nødvendig etter FN-konvensjonene. Dette synet støtter Strand i sin bok ”Diskrimineringsvern og religionsutøvelse”⁵⁰, hvor hun i hovedsak ser på bruk av religiøse hodeplagg, slik som hijab. Det ser imidlertid ikke ut til å være ordlyden i seg selv som gir en strengere terskel, men hun mener at *rettskildematerialet* etter FN-konvensjonene taler for at de inneholder et sterkere individvern enn det som følger av EMK, når det gjelder adgangen til bruk av religiøse hodeplagg. Som vi har sett har ikke FN-konvensjonene en domstol som tolker og utvikler reglene, men de har overvåkningsorganer som blant annet kan gi generelle kommentarer og anbefalinger direkte til medlemsstatene. Selv om disse uttalelsene ikke er rettslig bindende for dem, har vi sett vi at vi i norsk praksis tillegger de vekt.⁵¹ Strand mener at det ut fra disse kan se ut til at FN-konvensjonene inneholder et ”krav til konkretisering som innebærer at generelle forbud mot bruk av religiøse hodeplagg er problematiske i lys av konvensjonenes krav”⁵². Mens man i praktiseringen av vilkårene i EMK kan godta et generelt forbud mot religiøse symboler, mener hun altså at FN-konvensjonene i større grad krever en ”konkret begrunnelse”, som må ta utgangspunkt i ”den faktiske situasjon *innen den enkelte institusjon*” dersom en begrensning i friheten til slik religionsutfoldelse skal kunne være tillatt.⁵³ Dette vil innebære at proporsjonalitetsvurderingen under nødvendighetskravet må foretas med en streng prøvingsintensitet.⁵⁴

Hvis en ser på avgjørelsene fra EMD som alle er avsagt 30. juni 2009⁵⁵, godtar domstolen her et forbud mot bruk av all iøynefallende religiøse klær og symboler i franske grunnskoler generelt. Dette er et forbud som etter forståelsen av vilkårene i FN-konvensjonene må anses å være for generelt utformet til å være legitimt. Den strenge forståelsen vil bety at man må danne et eventuelt forbud ut fra situasjonen i den enkelte grunnskole, og begrunne konkret hvorfor et forbud er nødvendig akkurat her. At en slik streng norm må legges til grunn etter FN-konvensjonene underbygges av at samtlige FN-komiteer som har uttalt seg om det nevnte, franske forbudet var svært kritiske, og Menneskerettskomiteen ba franske myndigheter om å

⁵⁰ Strand (2012)

⁵¹ Se punkt 1.3.2

⁵² Strand s. 314

⁵³ *Ibid*

⁵⁴ *Ibid*

⁵⁵ EMDs dommer 30. juni 2009 *Bayrak v. France, Gamaleddyn v. France, Ghazal v. France, Jasvir Singh v. France* og *Ranjit Singh v. France*

revurdere forbudets utforming.⁵⁶ Disse uttalelsene må ha overføringsverdi til denne oppgaven, på den måten at de generelt gir uttrykk for et strengere krav til konkretisering på samme rettsområde som her drøftes.

Som tidligere nevnt vil drøftelsene i det videre ta utgangspunkt i unntaksvilkårene i EMK art. 9.2. At barnekonvensjonen må anses å stille et strengere krav til konkretiseringen av eventuelle forbud må imidlertid tas til etterretning i drøftelsen.

3.3 Forbud mot religiøse plagg og symboler i klasserommet i den offentlige grunnskolen

3.3.1 Hjemmel i lov

Det finnes ikke en hjemmel i en formell lov i Norge som direkte forbyr bruk av noe slags religiøse symboler i offentlige grunnskoler. Som vi har sett krever legalitetsprinsippet, og de internasjonale konvensjonene vi er bundet av, at et inngrep i retten til fri religionsutøvelse i Norge må kunne hjemles i en formell lov. Det har vært oppe til spørsmål i Justisdepartementets lovavdeling om skolene kan hjemle et forbud mot religiøse plagg i skolens ordensreglement. Etter opplæringslova § 9A-10 følger det nemlig at kommunene kan gi forskrift om ordensreglement for den enkelte grunnskolen. Lovavdelingen kom imidlertid i sin vurdering av forbud mot hijab i den offentlige skolen til at et ordensreglement ikke kan hjemle dette, av hensyn til legalitetsprinsippet.⁵⁷ Dette må anses å være riktig, all den tid et forbud vil virke inn på religionsfriheten, som anses å være en helt grunnleggende rettighet i et demokratisk samfunn. Det at lovgiver har gitt fullmakt til å opprette ordensreglement, må anses for vagt til å kunne legitimere regler som inneholder forbud som påvirker denne retten. Dette understrekes av den kjente Fjordlaks-dommen, hvor det fremkommer at ”*kravet til lovhemmel må nyanseres blant annet ut fra hvilket område en befinner seg på, arten av inngrepet, hvordan det rammer og hvor tyngende det er overfor den som rammes*”⁵⁸. Vi er

⁵⁶ CCPR/C/FRA/CO/4 punkt 23

⁵⁷ JDLOV-2010-3839 punkt 3.1

⁵⁸ Rt-1995-530 s. 537

her på et menneskerettslig område, hvor et forbud må anses svært tyngende siden det griper inn i en slik grunnleggende rett. Religionsfriheten er videre knesatt i Grunnloven, og dette viser også at det bør være et lovgiverspørsmål om det skal oppstilles reguleringer som griper inn i en konstitusjonell rett.

Selv om det ikke per dags dato finnes en bestemmelse som hjemler et forbud mot barns bruk av religiøse symboler og plagg i skolen, har lovgiver mulighet til å opprette slike reguleringer. Spørsmålet blir hvordan et slikt forbud kunne sett ut dersom det skulle vært i overensstemmelse med våre forpliktelser etter EMK og barnekonvensjonen. For det første følger det av hjemmelskravet etter EMK at forbudet må være tilgjengelig for borgerne, og for det andre at ordlyden må være tilstrekkelig presis.⁵⁹ Kravet til tilgjengelighet vil i Norge være oppfylt dersom forbudet er hjemlet i en bestemmelse som finnes i en formell lov som er *kunngjort*. Det er fra dette tidspunktet en atferdsregulerende lov anses å være tilgjengelig for borgeren, slik at han kan få kunnskap om den.⁶⁰ Videre må bestemmelsen være tilstrekkelig presis, slik at adressaten har mulighet til å *”foresee, to a degree that is reasonable in the circumstances, the consequences which a given action may entail and to regulate their conduct”*⁶¹. Bestemmelsen må følgelig være utformet på en slik måte at adressatene kan forstå at den åpner for et forbud mot religiøse symbol og plagg.

Et spørsmål som kan bli aktuelt i opprettelsen av en slik regulering, er om det er nok at det i hjemmel i lov gis en klar *fullmakt* til de kommunale grunnskolene til å opprette forbud mot religiøse symboler og plagg dersom de anser det nødvendig. På den ene side har vi sett at et inngrep i religionsfriheten som er en konstitusjonell rett bør være et lovgiverspørsmål. Dette trenger imidlertid ikke å bety at lovgiveren må opprette det spesifikke forbudet, men at det kan være nok å opprette en bestemmelse i formell lov som åpner for at skolene kan lage regler om akkurat dette. Dette kan være å anse som den beste løsningen, da hver enkelt skole må betraktes å stå i best posisjon til å se om det er behov for slike reguleringer. Dette underbygges av at det ser ut til at FN-konvensjonene i større grad enn EMK krever en konkret begrunnelse for et forbud, og at denne må ta utgangspunkt i den faktiske situasjonen innen

⁵⁹ Se drøftelse under punkt 3.2.1

⁶⁰ Aall (2015) s. 133

⁶¹ Leyla Sahin-dommen avsnitt 84

den enkelte institusjon.⁶² Et forbud mot religiøse symboler og plagg i alle offentlige grunnskoler i en formell lov vil følgelig kunne blitt ansett som et for generelt forbud, som FN-komiteene ikke hadde ansett å være i overensstemmelse med våre forpliktelser etter barnekonvensjonen og SP. Dette taler for at en god løsning er å hjemle et eventuelt forbud i en bestemmelse som gir skolene fullmakt til å opprette forbud der det er nødvendig. For å sikre barnas, og foreldrenes forutberegnelighet, bør hjemmelen imidlertid gi klare rammer for hvor langt skolene kan gå i sine reguleringer. Det vil være viktig at reguleringene fra skolen er tilstrekkelig klare og tilgjengelige for elevene og elevenes foreldre. Skolereglement kan ikke være å anse som noe som er allment kjent, og som er åpenbart lett å finne fram til, og bør derfor bli informert om til de foresatte.

3.3.2 Legitimt formål

Staten kan innføre forbud mot at barn i klasserommet bruker religiøse plagg eller symboler, dersom dette er legitimert av hensyn til *”den offentlige trygghet, for å beskytte den offentlige orden, helse eller moral, eller for å beskytte andres rettigheter og friheter”*, jf. EMK art. 9.2. Som vi så under punkt 3.2.2 har den europeiske menneskerettighetsdomstolen uttalt at en begrensning i rettigheten til religionsfrihet må forfølge et formål som kan *”be linked to one of those listed in this provision”*⁶³.

Saker som omhandler forbud mot religiøse kledninger som er blitt behandlet i EMD, viser at menneskerettighetsdomstolen ofte har begrunnet at staten hadde rett til å gjøre begrensninger i religionsfriheten på grunn av hensynet til *”offentlig trygghet”* og *”andres rettigheter og friheter”*⁶⁴. Som eksempel godtok EMD i S.A.S-dommen et generelt forbud mot heldekkedene plagg i det offentlige rom. De mente det var legitimt å begrunne forbudet i både hensynet til å beskytte *”offentlig trygghet”* og *”andres rettigheter”*. I dommen var det formålet om å beskytte borgernes rett til menneskelig interaksjon, og retten til *”living together”*, som EMD mente kunne bli linket til *”andres rettigheter”*.⁶⁵ I EMDs dom 24. januar 2006 *Köse and 93 others v. Turkey* og Leyla Sahin-dommen var det spørsmål om man kunne forby bruk av hijab

⁶² Se punkt 3.2.3 om dette

⁶³ EMD dom 1. juli 2014 *S.A.S v. France* (S.A.S-dommen) avsnitt 113

⁶⁴ Se som eksempel *Leyla Sahin v. Turkey* avsnitt 115, hvor the Grand Chamber slutter seg til the Chambers mening om at *”the issues at stake include the protection of the ‘right and freedoms of others’ and the ‘maintenance of public order’”*.

⁶⁵ Aall (2015) s. 259

i henholdsvis universitet og videregående skole. Her ble hensynet til å beskytte andres rett til religionsfrihet godtatt som et legitimt formål. I Leyla Sahin-dommen ble det i tillegg ansett legitimt å begrunne forbudet med hensyn til å sikre likestilling mellom kvinner og menn.⁶⁶ Begge hensynene ble ansett å være linket til ”andres rettigheter”.

Som nevnt i punkt 1.4 vil drøftelsene rundt om det foreligger et legitimt formål og om inngrepet er nødvendig i noen grad være sammenfallende. Det problematiske i avgjørelsene fra EMD er ofte ikke om det foreligger et legitimt formål, men om dette er proporsjonalt i forhold til inngrepet. Dette kan man også se ut fra ordlyden i EMK art. 9.2, og BK art 14.3, hvor det følger at begrensningene må være ”nødvendige(...) av hensyn til”, eller ”nødvendige for å beskytte”, de opprasede formålene. Den videre drøftelsen om hvilke legitime formål som kan begrunne et forbud mot religiøse plagg og symboler i den offentlige grunnskolen, vil derfor gå under nødvendighetsdrøftelsen i neste punkt.

3.3.3 Nødvendig i et demokratisk samfunn

Vilkåret om at forbudet mot religiøse plagg og symboler i grunnskolen må være ”nødvendig(e) i et demokratisk samfunn” etter EMK, innebærer som vi har sett et krav til at det må foreligge et presserende samfunnsbehov for inngrepet, og det må være proporsjonalt i forhold til formålet det ønsker å oppnå.⁶⁷ Som vi så under forrige punkt er blant annet hensynet til offentlig trygghet, andres rett til religionsfrihet og retten til likestilling mellom kvinner og menn blitt ansett som legitime formål for forbud mot forskjellige religiøse plagg. BK art. 14 inneholder også hensynet til offentlig trygghet, og videre må retten til religionsfrihet og retten til likestilling anses som helt ”grunnleggende rettigheter”. Formålene må følgelig anses legitime etter barnekonvensjonen også, selv om denne har en strengere terskel.⁶⁸ Spørsmålet vil være om dette er formål som kan gjøre det nødvendig med et forbud i grunnskolen i Norge, og om det også finnes andre hensyn som kan legitimere det.

⁶⁶ Köhler-Olssen (2010) s. 410

⁶⁷ Se punkt 3.2.3

⁶⁸ Se punkt 3.2.2

Offentlig trygghet

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen godtok i S.A.S-dommen et forbud mot heldekkende plagg som dekket for ansiktet. Forbudet er formet slik at det gjelder alle slags plagg som gjør at ansiktet blir dekket til, men prosessen startet med et ønske om å forby ”the full-face veil”, altså de religiøse plaggene niqab og burka.⁶⁹ Niqab og burka er religiøse plagg tilknyttet islam, og dekker hele ansiktet utenom øynene. Niqab har en åpen glippe for øynene, mens burka har en heklet åpning foran øynene. Det er kun kvinner som bruker akkurat disse plaggene innen islam. I dommen ble beskyttelse av ”offentlig trygghet” ansett som et legitimt formål, men domstolen kom til at det likevel ikke var et hensyn som i den konkrete sak gjorde forbudet ”nødvendig i et demokratisk samfunn”. I proporsjonalitetsvurderingen fant de at påvirkningen et forbud hadde på kvinner som ønsket å bære de heldekkende plaggene gjorde at et forbud bare kunne innføres ”in a context where there is a general threat to public safety”⁷⁰. Staten hadde ikke kunne bevise at forbudet falt i en slik kontekst. Spørsmålet er om dette er et hensyn som likevel kan gjøre det nødvendig å forby religiøse plagg i klasserommet i de norske grunnskoler.

Naturlig forståelse av hensynet om ”offentlig trygghet” tilsier en sikkerhet mot farer i det offentlig rom, hvor tryggheten skal omfatte et offentlig fellesskapet av borgere. I S.A.S-dommen ble hensynet akseptert som et legitimt formål for et generelt forbud mot heldekkende plagg, fordi et forbud kunne hjelpe myndighetene med å identifisere mennesker og forhindre fare for sikkerheten til individer og eiendom.⁷¹

Det må betraktes å være på det rene at symboler og plagg som ikke dekker ansiktet ikke utgjør noen fare for sikkerheten til elevene i skolen. Når det gjelder ansiktsdekkende plagg, kan det imidlertid anses nødvendig å kunne identifisere elevene av sikkerhetsmessige årsaker. Vi hører stadig om terrorhandlinger rundt om i verden, og dette kan også skje på skoler. Barn har rett til trygghet, og denne tryggheten må anses bedre ivaretatt dersom man har mulighet til

⁶⁹ S.A.S v. France punkt A (fra avsnitt 15)

⁷⁰ *Ibid* avsnitt 139

⁷¹ *Ibid* avsnitt 115

å identifisere de som oppholder seg i klasserommet. Dette kan tale for at det foreligger et behov for å forby religiøse plagg som dekker ansiktet, med hensyn til offentlig trygghet.

Spørsmålet blir imidlertid om det foreligger et *presserende* behov for å forby slike plagg, for å kunne beskytte den offentlige tryggheten på skolen. Som har vi sett er det ikke nok at et inngrep bare er nyttig, men at det heller ikke er et krav at det må være helt uunnværlig. Siden det ikke foreligger konkrete eksempler og indikasjoner på at heldekkende plagg kan føre til fare for den offentlige trygghet i klasserommet, kan det ikke sies å være et uunnværlig behov. Det at terrortrusselen har økt flere steder i Europa den siste tiden, gjør imidlertid at faren for terror på også norske skoler ikke bare kan avfeies. Som sagt har også barn rett til trygghet, og særlig i en institusjon hvor de er pålagt å gå nesten hver dag. Dette taler for at et forbud ikke bare er *nyttig*, men at behovet er mer presserende enn det. I S.A.S-dommen så vi imidlertid at et forbud bare kunne begrunnes i hensynet til offentlig trygghet, dersom det forelå en ”general threat” for tryggheten i den konkrete konteksten. Selv om skolen er et sted man ønsker å beskytte, også preventivt, kan det ikke sies at det generelt foreligger en trussel mot tryggheten i skolen og klasserommet. Dette taler for at hensynet til offentlig trygghet i seg selv ikke kan legitimere et forbud.

Videre så vi i punkt 3.2.3 at det kan se ut til at Norges forpliktelser etter barnekonvensjonen fører til at terskelen for at et inngrep skal anses som nødvendig er noe strengere enn det som følger av EMK. I dette ligger at forbudet ikke kan vurderes som nødvendig dersom det er for generelt, men at en må se på den særskilte nødvendigheten i konkrete situasjoner. Dette kan være et argument for at det bør være opp til hver enkelt skole å vurdere trusselnivået som foreligger akkurat der. Dersom det i skolen eller dens nærmiljø har oppstått situasjoner som indikerer at beskyttelsesnivået på skolen bør være høyere enn vanlig, må dette anses å gi et presserende behov for et forbud. Videre må det også anses forholdsmessig all den tid faren er reell, og forbudet bidrar til å motvirke denne.

Drøftelsen viser at det nok ikke er legitimt å innføre et generelt forbud mot religiøse plagg, selv om de er heldekkende, med det formål å beskytte offentlig trygghet. Dersom den enkelte

skole kan vise til en reell fare for offentlig trygghet, må imidlertid dette føre til at det foreligger et presserende behov for å kunne identifisere elevene i klasserommet. Et inngrep i elever som bruker ansiktsdekkende religiøse plagg sin rett til fri religionsutøvelse må da anses legitimt, dersom det er for å beskytte alle elevenes trygghet.

Retten til likestilling mellom kvinner og menn

Neste spørsmål er om et forbud i den offentlige skolen kan anses som nødvendig med hensyn som har som formål å beskytte ”andres rettigheter og friheter”, og herunder retten til likestilling mellom kvinner og menn.

Av Leyla Sahin-dommen følger det at ”(p)luralism, tolerance and broadmindedness are hallmarks of a ”democratic society”⁷². Domstolen sier i dommen mye om at man i et demokratisk samfunn noen ganger må tåle at sine egne interesser ved noen omstendigheter kan måtte underordnes andres interesser. De uttaler at hvor slike interesser er rettigheter og friheter som er stadfestet i konvensjonen, må det være ”accepted that the need to protect them may lead States to restrict other rights or freedoms likewise set forth in the Convention”⁷³. De understreker at det nettopp er denne balansen mellom hvert individs fundamentale rettigheter som utgjør grunnlaget for et ”demokratisk samfunn”. I denne dommen ble det ansett nødvendig å underordne retten til å manifestere sin religion ved bruk av hijab, til fordel for blant annet retten til likestilling.

Fokuset på likestilling i Norge er stort, og det er stadig debatter i media og i politikken rundt likestillingskampen. Det står sentralt i norsk politikk at jenter og gutter skal ha samme muligheter, for eksempel innen skole, og at kvinner og menn i arbeidslivet skal ha rett på lik lønn, og lik rett på sjefsstillinger, som eksempel. Fokuset på likestilling, og arbeidet mot de eldre, tradisjonelle kjønnsrollemønstrene, ser vi blant annet med at Norge har ratifisert FNs kvinnekonvensjonen om avskaffelse av alle former for diskriminering av kvinner. Denne ble

⁷² Se dommens avsnitt 108

⁷³ *Ibid*

gjort til norsk rett gjennom likestillingsloven i 2005, og ble inkorporert ved menneskerettsloven i 2009. Konvensjonen har derfor lik rang som både EMK og barnekonvensjonen.⁷⁴ Når det gjelder bruk av religiøse symboler på barn i grunnskolen vil dette hensynet ha forskjellig tyngde alt etter hvilke typer symbol og plagg vi snakker om.

Ved tale om bruk av kors på halskjeder, er ikke det noe man tenker seg som hemmende for jenter kontra gutter. Det er noe begge kjønn kan bruke, og fremstår ikke som noe som innvirker på likestillingen. Når det gjelder hodeplagget hijab er spørsmålet mer komplisert. Det vil derfor foretas en konkret vurdering rundt dette spesifikke religiøse plagget.

Hijab er et plagg som av noen jenter og kvinner blir ansett som noe som gir identitet og som brukes for å signalisere kvinnefrigjøring.⁷⁵ Motsetningsvis er det for andre et plagg som fratår identitet, og et plagg som blir presset på dem for at de skal tilpasse seg et strengt regulert kjønnsrollemønster.⁷⁶ Et forbud fra staten om at jenter i grunnskolen ikke skal få bruke hijab ville altså kunne ramme jenter på ulik måte. Noen ville finne en befrielse i forbudet, mens andre vil føle seg fratatt sin rett til å utfolde seg og vise sin identitet. Når det gjelder hensynet til likestilling mellom kvinner og menn, er det således vanskelig å komme til en umiddelbar slutning rundt om det foreligger et så presserende behov for beskyttelse av dette, at det er nødvendig å underordne retten til fri religionsutøvelse hos barn.

Strand uttrykker dilemmaet rundt hijab slik at *”(f)or den enkelte muslimske kvinne kan bruk av slør utelukkende oppleves som noe positivt. Samtidig er det slik at bruk av slør sender visse signaler om tilslutning til en patriarkalsk kjønnsrollestruktur”*⁷⁷. I følge Koranen skal både kvinner og menn opptre sømmelig, men det er bare kvinnene som blir bedt om å dekke seg til.⁷⁸ Det oppstilles videre i verset et skille mellom kvinner og menn i det offentlige rom. Det offentlige er mennenes arena, hvor kvinnene ikke skal *”vise sin pryd”*. Når kvinnene opptrer

⁷⁴ Vibeke Blaker Strand. (30. Oktober 2014). *FNs Kvinnekonvensjon*. I Store norske leksikon. Hentet 11. mai 2018 fra https://snl.no/FNs_kvinnekonvensjon

⁷⁵ Strand (2012) s. 251

⁷⁶ *Ibid*

⁷⁷ *Ibid* s. 251-252

⁷⁸ Se sitert tekst fra Koranen i Strand (2012) s. 245

på en slik sømmelig måte i det offentlige, blir mennene i mindre grad utsatt for fristelser, slik at det blir lettere for mennene å ivareta sin sømmelighet.⁷⁹ Som følge av dette blir kvinner og jenter pålagt et større ansvar for familiens ære, enn det gutter og menn blir.⁸⁰ Selv om Koranen og hvordan denne skal praktiseres blir tolket på mange forskjellige måter, mener Strand at det er vanskelig i diskusjonen rundt islamske kledninger å se bort fra det som anses å være det formelle grunnlaget for dem. Bruken av de religiøse plaggene begrunnes i patriarkalske utgangspunkter, der kvinner og menn anses å være grunnleggende forskjellige.⁸¹ Dette gjør spørsmålet om forbud vanskelig, også hvor det er tale om jenter som ønsker å bruke hodeplagget.

Ved tale om hijab er det hensiktsmessig å skille mellom forskjellige aldersgrupper i grunnskolen. Jenter i ungdomsskolealder, og kanskje også sen barneskolealder, vil i større grad ha meninger rundt hva de har på seg og hva det betyr. De begynner i større grad å lete etter sin identitet. Ved forbud mot bruk av hijab for jenter i denne alderen vil det være et viktig moment at mange er såpass modne at man griper inn i noe som har vært ett fritt og selvstendig valg for mange. Når man snakker om fritt valg, og barns selvbestemmelsesrett, må det være et poeng at likestillingen også favner om dette. Jenter og kvinner må få velge selv hvilke klær de vil gå med, og hvilket uttrykk de ønsker å gi. Dersom man gjør et inngrep i dette frie valget, og unge jenters selvbestemmelsesrett, vil det kunne underbygge den form for kvinneundertrykkelse som staten Norge forsøker å motarbeide. Det er altså rimelig å anta at det foreligger en grense mellom jenter som er i en alder hvor de er modne nok til å ta egne valg på eget grunnlag, kontra jenter som er for unge til dette. Et forbud mot hijab for jenter i en slik moden alder måtte i så fall blitt begrunnet i at hodeplagget går utover jentenes læring i klasserommet, eller hemmer dem på noen måte i undervisningssituasjonen, slik at de ikke får samme utvikling og læring som gutter eller jenter uten hijab. Det er imidlertid ikke noe som tyder på at hijab i klasserommet påfører jenter en slik begrensning.

Dersom jenter får ta et selvstendig valg rundt bruk av hijab eller andre religiøse plagg og symboler når de er modne nok til det, kan det argumenteres for at det ikke blir like vesentlig

⁷⁹ Strand (2012) s. 247-248

⁸⁰ *Ibid* s. 248

⁸¹ *Ibid*

hvilke utgangspunkter som ligger helt i bunnen for bruken av dem i den religiøse læren. I stor grad må bruken etter et reelt selvstendig valg, heller tenkes å basere seg på et ønske om å vise sin identitet, og etterleve sin personlige tro på den måten de har lyst til. Ved alderstrinn i skolen hvor barn anses å være modne nok til å ta egne valg, mener jeg dette taler for at det ikke vil foreligge et samfunnsmessig behov som gjør et forbud nødvendig på denne arenaen.

Når det gjelder barn i tidlig barneskolealder vil argumentene imidlertid være noe annerledes. Barn i denne alderen vil for det meste bli påkledd av foreldrene sine, og de vil ofte ikke ha store tanker rundt klær og identitet i tidlig barneskolealder (selvfølgelig med variasjoner). I denne alderen er barn ofte ikke i stand til å tenke over slike valg på egenhånd, og man snakker derfor ikke om et fritt valg hos barnet, men hos foreldrene. Foreldre har rett og plikt til å veilede barna sine i spørsmål om religionsutøvelse, jf. BK art. 14.2 og SP art. 18.4. Dersom barn allerede i tidlig barneskolealder blir kledd i religiøse plagg og symboler, kan det imidlertid antas at dette gjør noe med barns selvbestemmelsesrett rundt disse spørsmålene etterhvert som det blir modent nok til å ta avgjørelser selv og har rett til å bli hørt med disse meningene.⁸² Barn blir lett påvirket, og kan finne det vanskelig å uttrykke sin mening om at de for eksempel ikke lenger vil bære det religiøse symbolet, hvis de har gått med dette siden de var 5-6 år, og foreldre og/eller søsken også bruker det. Dette må ses i sammenheng med formålet om å unngå religiøst press, som vurderes under. Ikke bare kan det skje et religiøst press mot andre barn som ikke bruker religiøse symboler, men som har samme religion, men det kan også tenkes at det forekommer et press på barnet selv, som fra hun var 5 år eksempelvis har blitt kledd i hijab.

I islamsk teologi er det slik at et påbud om å bruk av hodeslør, og herunder hijab, ikke trer i kraft før en jente er blitt kjønnsmoden.⁸³ Noen praktiserer påbudet mer utvidende, og ønsker at datteren skal begynne å bruke hijaben tidligere. Unge jenter, som enda ikke er kjønnsmodne, sin bruk av hijab kan imidlertid ikke anses å handle om en direkte religiøs plikt. Det er likevel blitt fremhevet at muslimske foreldre som lever i vestlige samfunn gjerne ønsker at døtrene deres skal kle seg med hijab fra ung alder, slik at de skal gjøre seg vant med

⁸² Jf. lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barnelova) § 31

⁸³ Strand (2012) s. 252

plagget, og ikke protesterer mot det senere.⁸⁴ Dette fremkommer fra samtaler med muslimske kvinner i Norge. Her kan det oppstå en fare for å påvirke barn i en religiøs retning, som de nødvendigvis ikke hadde valgt selv når de ble modne nok til å ta egne beslutninger rundt religiøse spørsmål. Mye av dette handler om å beskytte barns rett til selvbestemmelse, men når man taler om plagg som hijab mener jeg dette også kan gå under hensynet til kvinners rettigheter og likestilling.

I tilfeller som er drøftet her vil muslimske jenter bli påkledd et religiøst symbol, som kan tenkes å i noen tilfeller påvirke jentas frie valg når hun blir moden nok, mens muslimske gutter ikke vil bli utsatt for samme påvirkning. Dette kan også trekke i retning av å underbygge det konservative og tradisjonelle kjønnsrollemønsteret. Et viktig moment er at selvbestemmelsesretten til muslimske jenter også må bli ivaretatt for å kunne fremme likestilling. Det sentrale her er at jenter skal ha mulighet til like frie valg rundt sin identitet, tro og utøvelse av denne, som gutter har. Dette taler for at det kan foreligge et samfunnsmessig behov for et forbud mot visse hijab i grunnskolen, slik at jenter og gutter på lik linje blir sikret en reell selvbestemmelsesrett når de blir i stand til å ta egne valg.

Det anses vanskelig å komme med en klar konklusjon på et område hvor forskjellige hensyn gjør seg gjeldende, men med ulik styrke i de forskjellige aldersgrupper. Et poeng er imidlertid at det er vanskelig for staten å gjøre individuelle vurderinger for hvert enkelt barn, for å se om bruken av det religiøse plagget er basert på et selvstendig valg eller ikke. Det kan argumenteres for at staten da bør opprette en regel som passer for de fleste. Dersom en tar utgangspunkt i at de fleste på ungdomsskolen er modne nok til å ta valg ut fra eget grunnlag, taler dette for at bruken av hijab her bør være tillatt. Hvis man tar utgangspunkt i at de fleste *ikke* er modne nok til å ta avgjørelser rundt egen religionsutøvelse i barneskolen, taler dette for at en regel som forbyr hijab hadde passet de fleste, for å ivareta en reell selvbestemmelsesrett hos alle jenter. Om dette hensynet gjør det tilstrekkelig presserende, slik at det anses nødvendig, er imidlertid usikkert, og krever ytterligere forskning på hvordan slik bruk faktisk går utover jentenes frie valg når de blir modne nok til det. Til slutt må det nevnes

⁸⁴ Larsen (2004) s. 59

at et forbud i barneskolen også ville gått utover de foresattes rett til veiledning i religiøse spørsmål. Denne problemstillingen blir belyst under ”andres rett religionsfrihet”.

Et annet spørsmål vil være hvordan hensynet til likestilling står seg når det gjelder heldekkende plagg, slik som niqab og burka. I S.A.S-dommen godtok *ikke* domstolen at hensynet til likhet for kvinner og menn var å anse som et legitimt formål ved et generelt forbud mot niqab og burka i det offentlige rom. De uttalte at selv om likestilling mellom kvinner og menn er et viktig mål i alle medlemsstatene, oppnår de ikke dette ved å forby en praksis som faktisk er forsvart av kvinner, og da blant annet av klageren selv.⁸⁵ Ved et forbud som gjelder i det offentlige rom generelt, kan nok hensynet til likestilling bli for flytende. Når vi taler om et forbud i grunnskolen, må hensynet imidlertid bli satt i en utdanningskontekst, hvor det kun er barn som påvirkes.

Niqab og burka er symboler som objektivt sett må anses å begrense en jentes mulighet for sosialt samvær og interaksjon.⁸⁶ Videre kan plaggene oppfattes å signalisere en forskjell mellom gutter og jenter, som går på tvers av de verdiene vi vil formidle i utdanningen. For eksempel skal det i utdanningen søkes å oppnå full utvikling av barnas karakter og forståelse av deres verdighet, det skal søkes å utvikle barns evner og personlighet, og det skal formidle likestilling mellom jenters og gutters verdi.⁸⁷ Dette kan man lese ut fra opplæringslovas formålsbestemmelse i § 1-1. Bruk av niqab og burka kan følgelig antas å støtte innunder et strengt regulert kjønnsrollemønster, hvor man uttrykker en forskjell i verdi mellom gutter og jenter. Videre vil ikke jenter få samme frihet når det gjelder det sosiale samværet og interaksjonen med andre elever og læreren i klasserommet. Dette mener jeg taler for at hensynet til likestilling mellom jenter og gutter er å anse et legitimt formål som kan gjøre det nødvendig å forby heldekkende plagg i den offentlige grunnskolen. Her mener jeg det ikke behøves å skille mellom barne- og ungdomsskolealder. Med grunnlag i at de heldekkende plaggene begrenser jenters mulighet for interaksjon og samvær, må dette føre til at det foreligger et samfunnsmessig behov for å beskytte jenters rettighet til likestilling.

⁸⁵ S.A.S-dommen avsnitt 119

⁸⁶ Strand (2012) s. 251

⁸⁷ *Ibid* s. 333

Som nevnt gjør våre forpliktelser til barnekonvensjonen at det foreligger et strengere krav til konkretisering ved forbud som griper inn rettighetene.⁸⁸ Dette kan trekke i retning av at et forbud mot heldekkende plagg i grunnskolen ikke kan innføres på generell basis, men må vurderes konkret i hver enkelt skole. På den annen side vil det ikke være nærliggende at konsekvensene av å bruke niqab eller burka vil være forskjellige fra skole til skole, da dette betraktes som konsekvenser av plagget i seg selv. Disse kan ikke antas å endre seg alt etter hvilken skole eller hvilket skolemiljø de brukes i. Dette taler for at en generell hjemmel som åpner for forbud mot niqab i grunnskolen kan anses å være legitimt.

I Norge er det per dags dato anledning til å oppsette lokale forbud i skolen mot bruk av ansiktsdekkende plagg, og herunder burka og niqab, gjennom skolens ordensreglement.⁸⁹ Dette er gjennomført blant annet i Oslo-skolene.⁹⁰ Videre er det nylig blitt opprettet et forslag om et nasjonalt forbud mot ansiktsdekkende plagg i alle utdanningsinstitusjoner.⁹¹ I grunnskolen er forslaget at forbudet skal gjelde i alle slags undervisningssituasjoner, men ikke i friminutt og pauser. Forbudet begrunnes i hensynet til god kommunikasjon og samspill i opplæringen mellom elevene, og mellom elev og lærer.⁹² Dette oppfattes ikke å gjøre seg gjeldende i friminuttene og pausene.⁹³ Arbeiderpartiet har imidlertid argumentert for at forbudet bør gjelde i utdanningsinstitusjonene generelt, og ikke bare i selve undervisningen. Sett opp mot det nevnte hensynet til sosialt samvær, kan dette trekke i samme retning, da dette er en frihet alle jenter bør ha i skolen generelt, og ikke bare undervisningen. Siden oppgaven i hovedsak retter seg mot et forbud i undervisningssituasjonen i klasserommet, behandles imidlertid ikke dette ytterligere. Første behandling av forslaget om det nasjonale forbudet i stortinget vil skje 5. juni 2018, men mye tyder på at forslaget vil få flertall.⁹⁴

⁸⁸ Se punkt 3.2.3

⁸⁹ Innst.63 S (2016-2017) side 3

⁹⁰ *Vil forby ansiktsdekkende plagg i all undervisning* (23. mars 2018), på regjeringens nettside. Hentet 29. mai 2018 fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/ansiktsdekkende-plagg/id2594894/>

⁹¹ Prop.51 L (2017-2018)

⁹² *Ibid* punkt 9.5.2.1

⁹³ *Ibid* punkt 9.5.2.7

⁹⁴ *Flertall for nasjonalt forbud mot burka og niqab i skolen* (28. mai 2018). Hentet 29. mai 2018 fra <https://www.dagbladet.no/nyheter/flertall-for-nasjonalt-forbud-mot-burka-og-niqab-i-skolen/69838121>

Andres rett til religionsfrihet

Hensynet til å beskytte andres rett til religionsfrihet ble godtatt som et legitimt formål bak forbud mot det religiøse plagget hijab i EMD-dommene Köse og Layla Sahin. I Leyla Sahin-dommen slutter storkammeret seg til kammerets uttalelser om at ”*it must be borne in mind the impact which wearing such a symbol, which is presented or perceived as a compulsory religious duty, may have on those who choose not to wear it*”⁹⁵. Dommen omhandler imidlertid bruken av hijab i en Tyrkisk kontekst, hvor de understreker at majoriteten er tilknyttet islamsk tro. Videre trekker de frem at det religiøse symbolet hijab har fått en særlig politisk betydning i landet de siste årene. Overføringsverdien av disse uttalelsene til en norsk kontekst er derfor usikker.

Et hensyn det likevel er aktuelt å drøfte, også i en norsk kontekst, er at en elevs bruk av religiøse symboler og plagg objektivt sett kan ha påvirkning på andre elever som har samme tro, men som ikke bruker de religiøse symbolene. Dersom flere i en klasse er sikker, hvor flertallet bruker det religiøse plagget *turban*, eller *patka* som gjerne heller blir brukt på barn, kan dette føre til et press på mindretallet som ikke bruker det. Turban brukes for å beskytte en sikhs hår, da håret anses som hellig og ikke skal klippes. I tillegg, som flere andre religiøse symboler, brukes det for å vise til omverdenen at man tilhører den særskilte religionen. Det samme gjelder det kristne symbolet, korset, som kan bli brukt på smykker. Selv om barn kan ha en personlig indre tro, er det ikke alle som vil uttrykke denne i det ytre, ved for eksempel bruk av religiøse plagg og symboler. Det kan imidlertid være at de føler et press på dette fordi klassekamerater med samme overbevisning bruker det. Spørsmålet blir om det foreligger et behov for et forbud mot religiøse plagg og symboler i klasserommet, med hensyn til å beskytte andre elevers rett til religionsfrihet.

Som Strand uttrykker i sin bok, er det ikke ønskelig at det skal oppstå et press rundt religion, eller hvordan man skal uttrykke denne, i den offentlige skolen.⁹⁶ Skolen bør anses som et fristed, hvor formålet er å utvikle barns kunnskap og dyktighet, slik det følger av oppl. § 1-1 femte ledd. Altså en arena hvor religion, og manifesteringen av denne, ikke bør ha fokus, og

⁹⁵ Leyla Sahin-dommen avsnitt 115

⁹⁶ Strand (2012) s. 330

ikke bør åpne for muligheten for at det kan oppstå et press på andre barn. I hvor stor grad barn i grunnskolen føler på et sânt press er imidlertid usikkert. Som vi har sett er ofte ikke unge barn, særlig i tidlig barneskolealder, så bevisste på hva de kler seg med, og videre er det ikke, for meg kjent, gjort noen utredninger om omfanget av et eventuelt press i ungdomsskolen. Dette kan trekke i retning av at religiøst press ikke er et hensyn det er aktuelt å beskytte i det norske klasserommet.

EMD la som nevnt i Leyla Sahin-dommen vekt på at hijab hadde fått en særlig politisk betydning i landet de siste årene. De viser til de ekstremistiske, politiske bevegelsene som har oppstått i Tyrkia, som søker å ”*impose on society as a whole their religious symbols and conception of a society founded on religious precepts*”⁹⁷. Domstolen legger altså stor vekt på landets historiske opplevelser rundt ekstremisme sammen med den nåværende situasjon, og landets formål om et eksplisitt skille mellom religion og stat. Til sammenligning kan Norge ikke anses å være i en politisk situasjon hvor det er behov for å beskytte mot et religiøst press. Det foreligger ikke fremtredende politiske bevegelser som direkte prøver å påføre andre sine religiøse symboler og forståelsen av sin tro. Selv om innvandringen til Norge har økt betraktelig de siste årene, som igjen har ført til store politiske debatter rundt særlig muslimers anvendelse av religiøse symboler, baserer ikke dette seg på en problematikk rundt religiøst press. I debatten rundt muslimske plagg og symboler er det heller innvirkningen det har på de som bruker plaggene selv som har vært i fokus, og ikke i særlig grad hvordan det påvirker andre. Sentralt har vært at man vil beskytte de norske verdier, og herunder å beskytte barn og kvinner mot undertrykkelse. Dette trekker også i retning av at det ikke foreligger et behov for å beskytte andres religionsfrihet i norske skoler.

Heller enn å *beskytte mot* religiøst press, er det sentralt i barns opplæring at de skal få *forståelse for* andres religion og tro. Det følger av oppl. § 1-1 fjerde ledd at et formål med opplæringen i skolen er at barn skal få ”innsikt i kulturelt mangfold” og ”vise respekt for den enskilde si overtøding”. Ordlyden viser at skolen skal søke å lære barna å vise respekt og forståelse for medelever med annen kultur, bakgrunn og tro enn seg selv. En del av å vise respekt for den ”enskilde si overtøding” må imidlertid også forstås slik at en skal lære å

⁹⁷ Leyla Sahin-dommen avsnitt 115

respektere hver enkelt sin individuelle tro, og da i tillegg hvordan de utøver denne. I dette bør det inngå at elevene også skal lære å vise respekt for at noen uttrykker sin religion og tro på en annen måte enn andre med samme overbevisning. Formålet i opplæringslova taler dermed for at fokuset i skolen skal være å utvikle barns respekt for forskjellene i blant annet hvordan man uttrykker sin overbevisning, og ikke å fjerne mangfoldet og forskjellene. Dersom skolene får til å gjennomføre disse formålene, vil det videre kunne motvirke at det oppstår press rundt bruk av religiøse plagg og symboler. Følgelig ville det da ikke være nødvendig med et forbud av hensyn til andre rett til religionsfrihet.

Et annet hensyn det er viktig å se på er barnets egen rett til religionsfrihet. En ting er at bruk av religiøse symbol og plagg kan påvirke andre elever i klasserommet og skolen, men en annen er at det kan være nødvendig å beskytte barnet selv mot religiøst press fra familie og foresatte. Her vil det være beskyttelsen av barnets selvbestemmelsesrett og rett til å bli hørt i religiøse spørsmål som er aktuelt, kontra foreldrenes rett og plikt til å veilede barnet i slike spørsmål. Som vi har sett har barnets foresatte rett til å veilede barnet i utøvelsen av dets religionsfrihet etter BK art. 14.2, og veiledningen skal være i samsvar med ”barnets gradvise utvikling”. Ut fra ordlyden i BK art. 14.3 åpnes det ikke for å kunne gjøre inngrep i foreldrenes veiledningsrett. Dette kan indikere at et forbud med hensikt å beskytte mot religiøst press fra foreldre, ikke kan rette seg mot barn som ikke er modne nok til å ta avgjørelser rundt religiøse spørsmål på eget grunnlag. Dette fordi et forbud da i realiteten vil gå utover de foresattes veiledningsrett. Etterhvert som barnet utvikler seg og blir i stand til å ha egne synspunkter på området, vil det imidlertid kunne være legitimt å beskytte de mot et press fra foreldrene.

Brems beskriver at etterhvert som barnet blir eldre og mer moden, skal foreldrene gi det mulighet til å uttrykke sine egne synspunkter rundt religiøse spørsmål, og disse skal vektlegges i samsvar med barnets modenhet.⁹⁸ Barnets rett til å få sine synspunkter hørt er en rett som skal garanteres av konvensjonens medlemsstater etter art. 12.1. Når en ser BK art. 14 og 12 i sammenheng, vil en harmonisering av disse kunne bety at etterhvert som barn blir modne nok til å ha egne synspunkter rundt religiøse spørsmål, må retten til å bli hørt på dette

⁹⁸ Brems (2006) s. 31

området beskyttes av staten. Dette kan rettferdiggjøre et forbud med hensyn til å beskytte barn mot religiøst press fra foreldre, når barnet er gammelt nok til å ha egne synspunkter rundt dette. Frem til da kan det se ut til at veiledningsretten til foreldrene avskjærer muligheten til et slikt forbud.

Som vi så under punktet ”Retten til likestilling mellom kvinner og menn”, kan det imidlertid argumenteres for at barnets reelle selvbestemmelsesrett kan svekkes dersom de blir kledd i religiøse plagg og symbol allerede fra 5-6 års alder. I denne sammenheng må en se hen til at det ved handlinger som berører barn, må tas hensyn til hva som er barnets beste. Dette er et prinsipp med generell betydning for hele konvensjonen, som kommer til uttrykk i BK art. 3.⁹⁹ Det må kunne legges til grunn at det ikke er til barnets beste at det fra ung alder blir påvirket på en slik måte at det svekker dets selvbestemmelsesrett i religiøse spørsmål når det blir eldre. Om en påvirkning skjer på en slik måte at det går utover barns selvbestemmelse kan imidlertid ikke avgjøres generelt.

Som vi har sett gjør våre forpliktelser til barnekonvensjonen at vi har et strengt krav til konkretisering ved inngrep i konvensjonens rettigheter. Dette innebærer at en innføring av et forbud må basere seg på en *konkret begrunnelse* ut fra den *faktiske situasjon* i hver enkelt skole.¹⁰⁰ En *mulighet* for et religiøst press som kan gå utover andre elevers rett (inkludert barnets egen rett) til religionsfrihet er altså ikke nok. Det må foreligge faktiske tilfeller av press. Dette trekker i retning av at norske myndigheter ikke kan innføre et generelt forbud mot religiøse symboler og plagg i skolen, med hensyn til andre elevers rett til religionsfrihet.

Dersom enkelte skoler oppdager et reelt press som kan gå utover barnas rett til religionsfrihet, argumenterer Strand for at hensynet til å unngå religiøst press kan begrunne et forbud i den særskilte skolen. Dette mener hun kan begrunnes i BK art. 3 nr. 1, hvor det følger at ved alle handlinger som berører barn og som foretas av det offentlige ”skal barnets beste være et

⁹⁹ Strand (2012) s. 279

¹⁰⁰ Se oppgavens punkt 3.2.3

grunnleggende hensyn”.¹⁰¹ Barnekomiteen har uttalt at bestemmelsen påfører det offentlige en plikt til å vurdere ”*how children’s rights and interests are or will be affected by their decisions and actions (...)*”¹⁰². Staten må som følge av dette vurdere hvordan de enkelte barna blir påvirket av et forbud i den konkrete situasjonen, og om dette er til det beste for dem. Strand påpeker at dersom en konsekvens av å bryte et slikt forbud er at barnet kan utvises fra skolen, må det stilles spørsmål ved om dette er til barnets beste.¹⁰³ På den annen side må en også se på hva som er til barnets beste i tilfeller hvor en elev ikke ønsker å bruke religiøse symbol eller plagg, men føler seg presset til det av andre elever som gjør det, eller av foreldrene sine.¹⁰⁴ Ved tilfeller hvor skolen ser at det foreligger et press mot barn til å bruke religiøse plagg og symboler, bør det som følge av dette være skoleledelsen, og øvrige skolemyndigheter, som må avgjøre om et forbud er nødvendig og til barnets beste i den konkrete situasjonen.¹⁰⁵

Den nasjonale situasjon

Sakene fra EMD som omhandler forbud mot religiøse plagg i utdanningsområdet, retter seg alle mot stater hvor det er etablert et skarpt skille mellom religion og stat. Forbudene som har rettet seg mot religiøse plagg i Frankrike og Tyrkia ble i EMD ansett legitimt blant annet ut fra at det var et viktig prinsipp i statene å bevare prinsippet om sekularitet mellom stat og religion.¹⁰⁶ Dette har hatt betydning for proporsjonalitetsvurderingene, da statene er blitt tillagt en vid skjønnsmargin, og domstolens prøvingsintensitet følgelig har vært innsnevret.

Selv om forbud mot religiøse plagg er blitt godtatt i andre land, vil det følgelig ikke nødvendigvis bety at Norge kan innføre samme type forbud. I Norge er forholdet mellom stat og religion organisert på en annen måte, blant annet ved at det i Grunnloven § 16 andre punktum følger at ”(d)en norske kirke, den evangelisk-luthersk kirke, forblir Norges folkekirke og understøttet som sådan av staten”. Selv om statskirkeordningen i Norge ble

¹⁰¹ Strand (2012) s. 330

¹⁰² CRC/GC/2003/5 punkt 12

¹⁰³ Strand (2012) s. 280

¹⁰⁴ *Ibid*

¹⁰⁵ *Ibid* s. 331

¹⁰⁶ *Ibid* s. 310

avviklet i 2012, ser vi at kirken fortsatt har en særstilling i Norge. Særstillingen til den kristne kirken og kristendommen har også kommet til uttrykk i opplæringslova, hvor det følger av § 1-1 andre ledd at opplæringen i skolen skal bygge på ”grunnleggjande verdiar i kristen og humanistisk arv og tradisjon”. Videre følger det av § 2-4 at religionsundervisningen har et særlig fokus på kristendommen. At en religion har en slik særstilling som kristendommen har i Norge, kan trekke i retning av staten har en begrenset mulighet til å gjøre inngrep i minoritetsgruppers bruk av religiøse plagg og symboler.¹⁰⁷ Dette blant annet grunnet diskrimineringshensyn. Dette må tale for at det må foreligge særskilte grunner som nødvendiggjør et forbud mot enkelte religiøse plagg og symboler, dersom det skal anses som et legitimt inngrep.

Et spørsmål som imidlertid kan stilles, er om et generelt forbud mot alle religiøse symboler og plagg i klasserommet kunne blitt godtatt. Det kan for eksempel tenkes ettertraktet med en religionsnøytral skole, blant annet for å ivareta den negative religionsfriheten til elevene. Som vi har sett fremkommer det av Leyla-Sahin dommen at man enkelte ganger må tåle at egne interesser må underordnes andres interesser. Altså kan den negative religionsfriheten til elevene gjøre at andres rett til å fritt manifestere sin religion kan begrenses, dersom dette anses nødvendig. Det må nok imidlertid anses tvilsomt at et generelt forbud mot alle religiøse symboler kan innføres på dette grunnlag i Norge. For det første foreligger det ikke i Norge noen fremtredende ekstremistiske bevegelser som gjør at man bør beskytte elever mot påvirkning av religion. På den annen side er det de siste årene vokst frem fremmedfrykt og rasisme mot religion og religionsutøvelse som ikke har vært ”vanlig” i Norge tidligere. Dette kan tale for at en religionsnøytral skole bør innføres, for å motvirke faren for at barn som kler seg i religiøse plagg tilknyttet minoritetsgrupper skal oppleve slik rasisme. Dette argumentet kan imidlertid ikke betraktes å være særlig tungtveiende.

Som vi har sett er et formål med opplæringen i skolen at elevene skal få innsikt i kulturelt mangfold, og lære å vise respekt for hver enkelt sin overbevisning, jf. oppl. § 1-1 fjerde ledd. Barnekomiteen har også uttalt i en konkluderende observasjon rettet mot Tyskland at å forby visse religiøse plagg ”*does not contribute to the child’s understanding of the right to freedom*

¹⁰⁷ *Ibid* s. 329

*of religion and to the development of an attitude of tolerance (...)*¹⁰⁸. Dette er formål som blant annet kan leses ut fra BK art. 29, og dette taler for at det er uttalelser som kan ha overføringsverdi til Norge. Dette siden Norge også er forpliktet til å følge barnekonvensjonens opplistede formål i utdanningen, og i stor grad har gjennomført disse i opplæringslova. I samme observasjon fra barnekomiteen, anbefaler de at staten heller innfører tiltak som hos barn kan utvikle en ”*culture of understanding and tolerance, particularly in the areas of freedom of religion (...)*”¹⁰⁹. Det må anses å være den riktige veien å gå å arbeide for at barn og unge skal utvikle en toleranse og forståelse for hverandre, heller enn å undertrykke forskjellene mellom dem. Samfunnet i Norge blir stadig mer pluralistisk, og det må heller åpnes for å omfavne forskjellene og lære bakgrunnen for dem, slik at man oppnår en forståelse og respekt for hverandre. Forbud mot enkelte, eller alle typer, religiøse symbol og plagg kan tenkes å heller skape større skiller i samfunnet vårt.

Ut fra drøftelsen ser det ikke ut til at det foreligger hensyn i den nasjonale situasjonen som kan begrunne et forbud mot religiøse plagg og symboler i skolen. Tvert i mot kan Norges særlige fokus på den kristne kirke og kristendommen i større grad begrense myndighetene i å innføre forbud mot enkelte religiøse plagg. Det foreligger heller ikke momenter som taler for en samfunnssituasjon som nødvendiggjør et forbud mot alle symboler og plagg. Heller har Norge i opplæringslova, og ved sine forpliktelser til BK, vist at vi fokuserer på å gi barn toleranse og respekt for forskjellene som kan oppstå i det pluralistiske samfunnet.

¹⁰⁸ CRC/C/15/Add.226 (2004) punkt 30

¹⁰⁹ *Ibid* punkt 31

4 Avslutning

Barn har en selvstendig rett til religionsfrihet som følge av Norges forpliktelser til den europeiske menneskerettighetskonvensjon og FNs barnekonvensjon. Denne rettigheten innebærer videre en rett til fri religionsutøvelse, som vil si at barns bruk av religiøse plagg og symboler er vernet av konvensjonene. Et forbud fra staten mot slik bruk vil følgelig være å anse som et inngrep i barns religionsfrihet, og også i foreldrenes veiledningsplikt der barna ikke er modne nok til å ta egne avgjørelser.

Utgangspunktet for oppgaven var å fokusere på statens mulighet til å innføre forbud mot alle typer religiøse symbol og plagg i den offentlige skolen. Drøftelsen viser imidlertid at det vil være vanskelig for staten å innføre et generelt forbud, og at særlige hensyn som taler for et forbud heller kan gjøre seg gjeldene ved særskilte religiøse plagg. Å komme til en klar konklusjon under hvert enkelt hensyn har i tillegg vært vanskelig. Hensynene kan vise at de trekker i den ene eller andre retning, men det er ofte usikkert om de er så tungtveiende at de nødvendiggjør et forbud. Som vi har sett er i tillegg bakgrunnen for bruk av religiøse plagg og symboler ofte forskjellige, også innenfor ett og samme symbol. Det er videre slik at noen barn kan anse bruken som ønskelig og en del av sin identitet, samtidig som det også kan foreligge en fare for press fra foreldre eller andre elever. Dette kan føre til at et forbud er legitimt for å beskytte barns rettigheter i noen tilfeller, mens det i andre tilfeller vil kunne gripe inn i barns frie valg og selvbestemmelsesrett. Dette er ikke ønskelig. Som vi har sett foreligger det her også et skille mellom aldersgrupper hvor barn anses å være modne nok til å ta frie valg på selvstendig grunnlag, og ikke.

Et viktig hensyn i drøftelsen har blant annet vært retten til likestilling mellom kvinner og menn. Her har vi sett at heldekkende plagg som blir brukt på jenter i skolesammenheng kan redusere deres utbytte av læringen og kommunikasjonen i klasserommet. Hensynet til kommunikasjon har også ført til at norske myndigheter har kommet med et forslag om et generelt forbud mot dette. Et viktig moment som man ikke må glemme under hensynet til likestilling, er at det også kan anses undertrykkende for kvinner og jenter dersom de ikke får lov til å bruke klær de ønsker å gå med. Dette taler for at det må trås med varsomhet når man

vil forby plagg for å beskytte kvinners rett til likestilling. Det viktige her bør være at alle jenter må ha rett på et selvstendig valg rundt dette.

For å kunne konkludere med større sikkerhet på oppgavens problemstillinger, er det nok behov for ytterligere forskning og undersøkelser på området. Undersøkelser hvor det må forsøkes å kartlegge barns tanker og ønsker rundt religiøse plagg og symbol. Et viktig mål i diskusjonen rundt barns bruk av religiøse plagg og symboler bør imidlertid være å ivareta alle barns reelle rett til selvbestemmelse i slike spørsmål.

Litteraturliste

Litteratur

- Aall (2015) Jørgen Aall. *Rettsstat og menneskerettigheter*. 4. utgave. Bergen, 2015.
- Bertelsen (2011) Tor Ehlers Bertelsen. *EMK – Kommentarer til bestemmelsene om individet rettigheter og friheter*. Bergen 2011, s. 289
- Brems (2006) Eva Brems. *A Commentary on the United Nations Convention on the Rights of the Child, Article 14*. Leiden, 2006.
- Høstmælingen (2012) Njål Høstmælingen. *Internasjonale menneskerettigheter*. 2. Utgave. Oslo 2012
- Köhler-Olsen (2010) Julia Köhler-Olsen. ”Forbud mot niqab og burka i den offentlige skolen”. I *Lov og rett*, 07/2010, s. 407-422
- Köhler-Olsen (2012) Julia Köhler-Olsen. *Barnets rett til selvbestemmelse i forhold til religiøse normer*. Oslo, 2012.
- Larsen (2004) Lena Larsen. ”Tekst, tolkning og sosial endring”. I *Hijab i Norge*, redigert av Njål Høstmælingen, side 52. Oslo, 2004.
- Lindholm (2004) Tore Lindholm. ”Har folk rett til å bære religiøse symboler offentlig?” I *Hijab i Norge*, redigert av Njål Høstmælingen, side 177. Oslo, 2004.
- Redd barna, Grøslund (1993) Redd barna og Anne Margrete Grøslund. *Barnekonvensjonen. Rettigheter for barn i Norge*. Oslo, 1993.

Strand (2012) Vibeke Blaker Strand. *Diskrimineringsvern og religionsutøvelse*. Oslo, 2012.

Sørensen (2004) Christian Børge Sørensen. "Læren om statens skjønnsmargin etter EMK og betydningen for norsk domstolskontroll med forvaltningen". I *Tidsskrift for Rettsvitenskap, Volum 117*, s. 133-196. Januar/februar 2004.

Rettspraksis

Den europeiske menneskerettighetsdomstol

EMDs dom 25. mai 1993 *Kokkinakis v. Hellas*

EMDs dom 10. november 2005 *Leyla Sahin v. Turkey*

EMDs dom 4. desember 2008 *Dogru v. France*

EMDs dom 27. mai 2013 *Eweida and Others v. the United Kingdom*

EMDs dom 26. april 1979 *Sunday Times v. the United Kingdom*

EMDs dom 7. desember 1976 *Handyside v. the United Kingdom*

EMDs dom 1. juli 2014 *S.A.S v. France*

EMDs dom 24. januar 2006 *Köse and 93 others v. Turkey*

EMDs dom 24. mars 1988 *Olsson v. Sweden (No. 1)*

EMDs dommer 30. juni 2009 *Bayrak v. France, Gamaleddyn v. France, Ghazal v. France, Jasvir Singh v. France* og *Ranjit Singh v. France*

Den norske høyesterett

Rt. 1995 s. 530

Rt. 2000 s. 996

Rt. 2005 s. 833

Rt. 2008 s. 1764

Rt. 2009 s. 1261

Komitéuttalelser

CCPR/C/21/Rev.1/Add.4

FNs menneskerettighetskomité: *General Comment No. 22: Article 18*. 30. juli 1993

CRC/C/15/Add.181

FNs barnekomité: *Concluding observations: Tunisia*. 13. juni 2002

CRC/GC/2003/5

FNs barnekomité: *General Comment No. 5: General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child*. 27. november 2003

CRC/C/15/Add.226

FNs barnekomité: *Concluding observations: Germany*. 30. januar 2004

CCPR/C/FRA/CO/4

FNs menneskerettighetskomité: *Concluding observations: France*. 31. juli 2008

Offentlige dokumenter

Innst.63 S (2016-2017)

Innstilling fra kirke- utdannings- og forskningskomiteen om Representantforslag fra stortingsrepresentantene Trond Giske, Marianne Aasen og Rasmus Hansson om nasjonale regler som sikrer at elevers, studenters og læreres ansikter skal være fullt ut synlige i skole og på universiteter og høyskoler

Prop.51 L (2017-2018)

Endringer i opplæringslova mv. (forbud mot bruk av plagg i barnehagar og undervisningssituasjonar)

Elektroniske dokumenter

Vibeke Blaker Strand. *FNs Kvinnekonvensjon*. (30. oktober 2014). I Store norske leksikon.

Hentet 11. mai 2018 fra

https://snl.no/FNs_kvinnkonvensjon

Vil forby ansiktsdekkende plagg i all undervisning (23. mars 2018), på regjeringens nettside.

Hentet 29. mai 2018 fra

<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/ansiktsdekkende-plagg/id2594894/>

Flertall for nasjonalt forbud mot burka og niqab i skolen (28. mai 2018). Hentet 29. mai 2018

fra <https://www.dagbladet.no/nyheter/flertall-for-nasjonalt-forbud-mot-burka-og-niqab-i-skolen/69838121>

Justisdepartementets lovavdeling

JDLOV-2010-3839

§§ 2-9 og 3-7 – Forbud mot hijab i skolen. 2010.